

הלויה על ספר החקוק: ישראל נפרדת מודע בז'גוריון

דוד אוחנה ומיכאל פיגה

א. הקדמה: הנצחה בספרו הגיגיות סותריים
במלאת חורש למותו של דוד בז'גוריון דיווחה כתבת עיתון על המשמר על האזכור:

קברו של בז'גוריון – לבן ורענן כחלומו: במיוחד חורפי קור, סביב גדר
של חבליהם, כבר עומדת קהלה אשר בא ליום השלישיים כדי להתייחד עם
זכרו. צעירים וותיקים, חילילים ומנהיגי עם, אנשי-ירוחם, חברי קיבוצים בכל
קצבי הארץ, וחובי שדה-בוקר – כולם מאוחדים באבל: הוא אכןנו עוד,
הוא נאלם דום, הוא חסר [...]. שדות הנגב ודואבים, החולות כואבים, הרוח
נושבת עצובה [...] הדגל הכתול-לבן נע כאילו אהנו אישקט פנימי.¹

שנתיים לאחר מכן היו שהתלוננו כי מעמדו הייחודי של בז'גוריון לא נשמר בזיכרונו
הישראלי. בתו רננה ציננה בראיון עירונאי בשנת 2004:

כז, יש היה שכתב של ההיסטוריה, כוונה לגמר את מפעל חייו, דמוינו
وترומתו לארץ ולמולדת. אני שואלת אנשים צעירים, חברים של בני אוורי,
מה הם יודעים על בז'גוריון. במקרה הטוב יודעים שאבא הוא שדה תעופה
ושדרה, ואולי, במקרה ממש טוב, גם שיש אוניברסיטה בנגב על שמו.
אבל על האדם? מעט יודעים פה. אין היום שום מורשת בז'גוריון. כלום.²

* מחקר זה נעשה במסגרת הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למוריאל רט, לרונה סיידמן ולאmir פרג
על עוזתם.

1 ברכה קופשטיין, 'הרוך האחורה', על המשמר, 2.1.1974.
2 רוני הדר, 'שכחתם את אבא', ידיעות אחרונות, 7 יימט, 24.9.2004.

שמו ומתקיימים טקסי לזכרו. כל ספר העוסק בתקופתו מקדיש לו מקום נרחב, ובדריינט פוליטיים רבים מועלה שמו. עם זאת, במחקר האקדמי בישראל בנושא ייצוג העבר הסירה דמותו של מייסד המדינה באופן תמה. אנו מבקשים להתמודד עם החסר במחקר בעזותה תיאור וניתוח של אידיע היסטורי, של מרובה האירוניה אפשר להגדירו כאירוע נשכח: הלהוויה של בּנְגָרוֹן בדצמבר 1973. בזמנו היה זה אירוע מלכתי וציבורי גדול ורב רושם, שדרוה בתקורת בהרחה, כולל התיחסויות עשרות למשמעותו ההיסטורית, אך העניין באירוע נעלם כמעט מיד. התייחסויות אלו, הן בזירה הפוליטית והתרבותית,

ובודאי בזירה המדעית, הן מועטות וכמעט אין קיימות.⁵

טקסט הלהוויה הוא טקס מעבר (*rite of passage*), שבו הופך המנהיג, בודאי מנהיג מכון של אומה, מסוביקט רב לשאים והשפעה גם אם פרש מפעילות ציבורית זמן רב קודם לכן, לאובייקט סביל בריטואל בעל כללים ומנהגים מסוימים המופקע לצרכים קולקטיביים. כאשר היה מנהיג לאומי, יש אומרם כמעט כל-יכול, עשה בּנְגָרוֹן מאמצים להגדיר את החלוציות ואת הממלכתיות כסמלים לאומיים המכונים. בטקסי הלהוויה ניתנה לנו, באמצעות צואותו וההוראות שהכתיב, הזדמנות אחרונה להניח את תפיסת עולם. כמו בחוינו, גם במוותו הוא לא היה הסוכן היחיד, אולי אף לא העיקרי, בעיצוב האתוס הישראלי.

הלהוויה הנשכחת הייתה במובנים רבים אירוע מפתח. ישראל איבדה את האב המייסד, שאף שפרש שנים לפני כן מהאגת המדינה ואך מעסוקנות מפלגתית, סמכותו ריחפה מעל הפוליטיקה הישראלית. בּנְגָרוֹן נפטר חודש לאחר סיום מלחמת יום הכיפורים, שהייתה פרשת מים בתולדות המדינה. רבים הבחינו בסימבוליות של רגע הסתלקותו, שבו נῆקה ישראל לשלב חדש ולא מוגדר. גורמים רבים משפיעים על הנחיתה של בּנְגָרוֹן לאורך השנים, וטקס הלהוויה ומקום הקבורה הם רק חלק מצומצם מהם. להנצה יש כמלחמות ישראל ורצח רבין. הדרך שבה הوطבעו אירועי מפתח ההיסטוריים בדורות מתי ועוצבו טקסי ציבוריים שהשתמרו עליהם זהות תרבותית משותפת או מתבדלת, מלבדן, הן על מאפייני יסוד לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁶

לאור המחקר העשיר בנושאי זיכרון והנצחה, מפליא שמחקר זה נפקד שלו ומקומו של דוד בּנְגָרוֹן, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין לכך לומר כי הוא אכן מונצת, או שאינו מוכך ונזכר. אתרים נקראים על

3 הלווייתו של בּנְגָרוֹן התאפיינה בכך של הגינויו סותרים ושל אינטלקטואלים מוכרים שאפשר לחלם לשימוש הקשרים: האיש, הלאומית-מלכתי והబיווורוקרט. ראשית קבוע דצונו של המנוח, כפי שהוא ביטוי הן בצוותו והן בקביעת המוקדמת של מקום

על טקסי מדינה ראו, מעו עוזיהו, פולחני המדינה: היגיות העצמות והנצחת הנופלים 1949–1956, קריית שדה-בוקר 1995; בתיה דונר, שיקיפות הכוח הנוראה, בתוך: הווד והדר: טקסי הייבונות הישראלית, 1948–1958, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב, תל-אביב 2001.

אפשר שדרכיה של רננה הם חריפים וגורפים, אך הם מבטאים טענה שראוי לבדוקה. אנו בוחנים במאמר זה את מקומו של בּנְגָרוֹן בזיכרון הישראלי מנקודת המבט של רגע מותו וקבורתו. אנו שואלים אם, כפי שציינה בתו רננה, המדינה קבורה אותו יחד עם זכרו. עיקר המחקר על בּנְגָרוֹן, הן ההיסטוריה והן ההיסטוריה,³ מדגיש את עדות המפתח שמילא בחיו ואות ההחלשות המכערות קיבל. דרך רגע המעבר בין החיים למותה אנו בוחנים את מעמדיו החתוני, הן זה שהבחר לעצמו והן זה שבו נשמר בחברה שערכה שינוי אידאולוגי, פוליטי וחברתי.

דוד בּנְגָרוֹן, ראש ממשלה הראשון של מדינת ישראל, כבר לצד אשתו פולה במקוק המשקיף לנחל צין בישוב הקורי עלי שם, מגורשת בּנְגָרוֹן. מקום קבורתו הוא אתר עלייה לרגל חילוניות. רבים מבקרים בו אם בשל יהת כבוד אל האב הממיד של המדינה הישראלית, אם בשל הנוף הקסום הנשקף מהמקום הרוגע ואם בשל מקום בדרכם לארת תיירות משמעותית יותר, העיר אילית. במוותו בּנְגָרוֹן הגדר עצמו כמו שניצב על הגבול בין המוסדות שהיה לו תפיקר ביצירתן לבין המוסכים המיועדים לנואלה בעתיד, על הסף שבין היישוב – אם קיבוץ שדה בוקר או המדרשה, ואם מדינת ישראל בכללה – לבין המדבר וההרים. המתח שבין מרכזיותו של המנהיג לבין המקומות את מנגה המכונן.

השאלת כיצד הונצח בּנְגָרוֹן וכייזר משתקפת דמוותו במהלך השנים שחלפו מאז מותו, יכולה ללמד על הדמיוי העצמי של החברה הישראלית. בחינה זו מצויה בהקשר של מחקרים רבים שנעשו בשנים האחרונות בנושאי זיכרון ומיתוס. מחקרים עסקו במשמעות השואה וזיכר הנופלים בקרים, במיתוסים הגדולים של מצדה ותל-חי, בחשיבות הארכיאולוגיה וההיסטוריה זיכרוני ו爱国י יסוד דרמטיים כהקמת המדינה, ולעתים בטרומות לאומיות כמלחמות ישראל ורצח רבין. הדרך שבה הוטבעו אירועי מפתח ההיסטוריים בדורות מתי ועוצבו טקסי ציבוריים שהשתמרו עליהם זהות תרבותית משותפת או מתבדלת, מלבדן,

על מאפייני יסוד לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁴

לאור המהיר העשיר בנושאי זיכרון והנצחה, מפליא שמחקר זה נפקד שלו ומקומו של דוד בּנְגָרוֹן, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין לכך לומר כי הוא אכן מונצת, או שאינו מוכך ונזכר. אתרים נקראים על

3 נציג כמה מהביבליות והחומרFFF המרכזיות שנכתבו על בּנְגָרוֹן: שבתי טבת, קנאת דוד: בּנְגָרוֹן הצעיר, תל-אביב 1976; מיכאל בר-זוהר, בּנְגָרוֹן, תל-אביב, כרך א, 1975, כרך ב, 1977, כרך ג, 1977 (להלן: בר-זוהר, בּנְגָרוֹן); מאיר אביהור, בראי סדור, תל-אביב 1990; שלמה אהרוןソン, דוד בּנְגָרוֹן: מנהיג הרגנסנס שחקע, קריית שדה-בוקר 1999; טביה פולינג, חז' בערפל: בּנְגָרוֹן, הנחתת היישוב ונטיגותן הצלחה בשואת, קריית שדה-בוקר 2001; דוד אורנה, משיחיות וממלכתיות: בּנְגָרוֹן והאינטלקטואלים בין חזון מדיני לטאולוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003.

4 על הדר ואורחות הישראלית רואן, מישיחיות וממלכתיות: Charles Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983

הישראלית, אך בה בעת גם מביט בביבורתיות מותמדת על הוויתור שעשתה ישראל ביחסה לאותו החלוציות והפרחת השמה.

ב. מבט משווה: הלויות של מנהיגים וערכיים לאומיים

המחקר העוסק בלאומיות וב鹹נצהה מתחמק בזיקות הגומלין שבין התודעה ההיסטורית של ההווה, המעצצת את העבר בהתאם לרוח התקופה שלה, לבין העבר ההיסטורי המתיל את צלו על ההווה.⁶ בז'גוריון עסוק באינטנסיביות בדרך שבה יראו אותו הדורות הבאים וכינוו את מעשיו, והציגו אתגר לדיאלקטיקה זו. הוא היה סוכן המיתוס המרכזי שלו עצמו?⁷ וזה התבטא בינוינו האישני, שחשף כתיבה אינטנסיבית מאוד (ואף אובייסיבית) וכ貼בה היסטוריוגרפיה. אלה שימוש גם מסמכים בעלי חשיבות היסטוריוגרפית, וכ貼בה היסטוריוגרפיה. אלה שימוש גם מסמכים בזיהוות, ככל מקור המסייעים לחוקרם בהבנת התקופה ומ鹹נצהה, אם כי חשוב לבחנים בזיהוות, ככל מקור ההיסטורי.⁸ בשלהי פיעולו הפוליטית ביטה בז'גוריון את רצונו לכתוב היסטורי, ובשאיפתו זאת הוא איננו הראשון או היחיד שבקש להעניק לדורות הבאים את פרשנותו האישית למאורעות שעיצב וشنTEL בהם חלך.⁹ קדמו לו, בין היתר, שר הדיגול ווינסטון צ'רצ'יל, שאף זהה בפרש נובל לספרות. שניהם שימושו לו מודל מודע. בז'גוריון גם אינו היחיד שיעיצב את טקס ההלווה של עצמו ושקבע את מקום קבורתו. כאן, שוכן, אפשר להשוותו לדה-גול שבחר לhayker בקולומבי, מחוז לילוטון, או לפראנציסקו פרנקו, שבחר מקום קבורתו את טנטה קרוז דה לוס קאים, האנדראטה הנישאה המוקדשת להרוגי מלוחמת האזרחים הספרדיות. בדומה להם בז'גוריון הכנס קול בדור ואיש אל

Michael Schudson, 'The Present, in the Past Versus the Past in the Present', *Communication*, No. 11 (1989), pp. 105-113; Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices', *Annual Review of Sociology*, No.

24 (1998), pp. 105-140. בעריכת נסקרוות שאלות אלה אצל עמוס פונקנשטיין, תדרית ותמרעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל-אביב 1991; יואב גלבר, היסטוריה, זיכרון ותעלולות: היסטפלינגן ההיסטוריוט בעולום ובארץ, תל-אביב 2007. תחום הזיכרון הקולקטיבי בכלל התפתח מאמרות היסוד של אבי התהום, כורסי הבלתי. ראה, Morris Halbwachs, *The Collective*

Memory, New York 1980

ראו, למשל, זאב צחוי, 'בז'גוריון כמעצב מיתוס', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, תל-אביב 1995 (להלן: אוחנה וויסטריך (עורכים), מיתוס וזכרון), עמ' 155-136; אריה בראל, מדע וטכנולוגיה בתהיפות ובמדיניות של דוד בז'גוריון, בעשור הראשון למדינת ישראל (1948-1958), עברודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בז'גוריון בגבג 2009, פרק ראשון.

ישעיווילן, 'זומני בז'גוריון: 1929-1915', *הצינות*, כרך יא (1986), עמ' 403-411; מאיר אביהוה, על רוך העריכה, בתוך: דוד בז'גוריון, זכרונות, ברק ג', בעריכת מאיר אביהוה, קריית שרה-בוקר מוקד עליה לגל לאומ-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכז סמלי הרחק מהמרכז הפוליטי, החברתי והדמוגרפי. קבר בז'גוריון הוא סמל מרכזי של הממלכתיות תל-אביב 1974-1987, כרכים א-ו; במערכה, תל-אביב תש"ז-תש"ט, כרכים א-ה.

קבורתו. בז'גוריון נחשב למנהיג מוכן, אך תפיסת עולמו הייתה מקובלת רק באופן חלק. אפילו על אלה שראו עצם ממשיכי דרכו; ואילו החברה הישראלית של שנות השבעים כבר התרחקה מרוחק רב מרבבים מהאידאלים שהוא ייצג. הלויותו של בז'גוריון אפשרה לו בפעם الأخيرة לנסות ולהציג בטקס מלכתי רב רושם מהם הערכים שצרכים להוביל את האומה.

שנית, במקביל לרצונו ובניגוד לו ניצב ההיגיון הממלכתי והלאומי, שבא לידי ביטוי בשאייפותיהם של מנהיגי התקופה להעמיד את בז'גוריון בהקשר שנראה להם ראוי, נכון ותואם את האינטלקטטים הפוליטיים שלהם. בז'גוריון הוא שהעמיד את ערך הממלכתיות במרכז ההוויה הפוליטית של שנות המדינה הראשונות, אך לאחר רידתו מהבמה הציבורית עבר המושג שינויים משמעותיים. שילבו של המנהיג המוכן באותה תקופה היוו לא תאם בהכרח את רצונו.

ושלישית, לצד תכונותיהם של בז'גוריון ושל המדינה הייתה חשיבות רבה גם להיגיון הביוווקרט שהבנה את הטקס בהתאם לכללו ולמנגנו. לモרינה הצעריה לא היה גיטין רב באירועים טקטיים מוגז זה, והוא צורק להמציא מסורות לעאנן אוחן בתגובה מוחיקת. גיטינות שקרנו לקבוצה של בז'גוריון נחפכו לכושלים וככלא תואמים את הרינוי והעוצמי גוזדרני שהמודנה ואצעריה טאהה להציג. לטקס ההלווה וקבורה של בז'גוריון היה פרוטוקול מסווד שקבע את הגיונו הביוווקרטי הון על רצונו של הנפטר והו על זה של המדינה המנצליה.

גברים ומוסדות שונים רצו גם הם לעצב את האירוע ולבטא את יחסם לנפטר. הייתה בכך אידונית, כיון שמאפיין בולט של ההלווה שזכורים המשתתפים היא השתקה. זו נפתחה הן על ידי הנפטר עצמו בצוותו, שאסר על השמעת הספדים בהלווהו, והן על ידי הגיונו של טקס זיכרון למת, המזמין רגעי דממה. השתקה במהלך ההלווה הרגישה את המשמעות שניסה בז'גוריון להעניק לה, אך היא גם אפשרה לקהלות אלטנטטיבים להישמע. לא היה קול אחד וברור שהגדיר את משמעותו של האירוע, קול שיכיל היה לפרוש את סיומו של המת, כפי שהיא רוצה שיסופר.

הדרך שבה זיכר בז'גוריון לא נקבעה באופן ימים, והקהלות הממלכתיים והאלטרנטיביים נאלצו להיאבק בהיאבק בשנים הבאות. עם זאת, מטיב חשב המאפיין את הנצחתו של בז'גוריון הוא המת שבין המרכז לפְּרִיפְּרִיה; ולאגביה הפריפריה עצמה, המתה שבין הגדרתה כפריפריה נחלשת מצד אחד, וכספר חולצי מצד שני. בחירותו של בז'גוריון להיקבר בשדה בזקח חייבה מעין מסע צליינות (החוור על עצמו באזוכיות מרדי שנה) של האליטות הישראלית אל המדבר הדרומי המרוחק, חיקוי מטונומי להתביעה של בז'גוריון לילכת בעקבותיו ולישיבת הנגב. ההלווה הייתה, אם כן, אידוע מוכן בתולדות המדינה. המדינה נפרדה מבכיר מנהיגיה, ותוך כך נוצר אתר לאומי מקודש, מוקד עליה לגל לאומ-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכז סמלי הרחוק מהמרכז הפוליטי, החברתי והדמוגרפי. קבר בז'גוריון הוא סמל מרכזי של הממלכתיות

הסכמה על מעמדו כמנהג מוכן, ויש מוסדות, אטרים ורחובות המנציחים את שמו,¹⁴ חיסרונו זה הוא בעל משמעות. הוא חשוב במילויו בתהשับ בכך שבנ'-גוריון ניסה לעצב בעצמו את הנצחתו. עיצוב טקס ההלוויה ומיקום הקבר היה המשך ישיר לניטונו לעצב את הדרך שבה יזכיר בהיסטוריה הישראלית. יתרה מזאת, היה זה חילק מהפרויקט ההיסטוריוגרפי היומני לעצב את התודעה ההיסטורית בכלל, כך שהבית השלישי,

שנבנה תחת מנהיגותו, יהיה המשך רציף לבית הראשון והשני מהעת הקדומה. בארי שורץ בחן כיצד נשתרמו נשאי ארץת הבביה בזיכרונו האמריקני לאורך שנים, ובוקר הנשיא הראשון, ג'ורג' וושינגטון, והנשיא במהלך מליחמת האזרחים האמריקנית, אברם לינקולן.¹⁵ כפי שהבחן שורץ, בארצות הברית דמיות הנשיים נוטות להציגו בישראל: הנשיים מוצגים זה לצד זה כסדרה רציפה, וכך הם מבטאים את השיבות בפן תאו: הנשיים מטויים מטעם הרדמונקרטית מעבר לחשיבותו האישית של נשיא זה או אחר.¹⁶ עם המשודה ואת ההמשכיות הרדמונקרטית מעד בכיר יותר בזיכרונו הלאומי, ומעמד זה משתנה בהתאם זאת, לנשיים מטויים יש מעמד בכיר יותר בזיכרונו הלאומי, ומעמד זה משתנה בהתאם לקבוצות חברתיות ולאזרדים אוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במהלך ברוות הפורש, אך ככל שהדרום הפק לבעל עמדות רפובליקניות, הפק לינקולן לדמותו המסמלת את דוקא את הערכיהם המקובלים בדרום. בכלל, הנשיות האמריקנית נחשבת לסמלי

הẤתס האמריקני, וערכים מרכזיים באים לידי ביטוי דרך הנשיים הקשורים אליהם. שתי דוגמאות מייצגות שני מודלים הפוכים של הנצחה. לאחר מותו של לנין ב-1924 היה ויכול במניגות הסובייטית כיצד ראוי לקיים את ההלוויה. לדעתם של רבים, ובهم טודצקי ומשפחותיו של לנין, הדבר הנכון לעשותו מבחינת מושרטו של המנהג היה ההלוויה צנואה, התואמת את האידאולוגיה שלו, את אופיו ואת התנדבותו הידועה לריטואיזם המלכוטי של פולחן הצאר. המתנגדים, ובראשם סטלין, טענו כי יש לאפשר עם לתת כבוד ראוי למנהיג המת, ותביעתם התקבלה. פולחן לנין כדמות אבי האומה דמה במידה

¹⁴ Polity, Culture and Society, Vol. 7, No. 2 (1993), pp. 297-328 של יצחק רבין, בגל נסיבות מותו. רוא, למשל, לב גראנברג (עורק), זיכרון במחלוקות: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, באר שבע 2000; Vered Vinitzky-Saroussi, 'Commemorating a Difficult Past';

¹⁵ Yitzhak Rabin's Memorials', American Sociological Review, No. 67 (2000), pp. 30-51 כמה מקומות הזיכרון שקרו לבנ'-גוריון: עמותת יד-בנ'-גוריון, מכון בנ'-גוריון הנמצאים במדרשת בן'-גוריוןenberg, בית בן'-גוריון בתל-אביב, הרצף בקיוון שדה בוקר ועוד. פרט לכך קיימים על שמו האוניברסיטה בבר שבע, נמל התעופה הבינלאומי של ישראל וקריית הממשלה. פסלים ותמנונות של בן'-גוריון מצויים במקום שונים בארץ.

¹⁶ Barry Schwartz, George Washington: The Making of an American Symbol, New York 1987; idem, Abraham Lincoln and the Forge of National Memory, Chicago 2001; idem, Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era, Chicago 2008

שורץ הנגיד זאת לבירת המועצות, שכבה מנהיג חדש מחוליך את הגלරיה של מנהיגים שקדמו לו. Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', Social Forces, No. 61 (December 1982), pp. 374-402

¹⁷ Nina Tumarkin, Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia, Cambridge Mass. 1983

טקי' המדינה הלאומיים והמלאיים. בכך הוא חתר תחת הגינויים, הגינוי הלאמתו של המנהיג לצורך הבלתי מוטיבים לאומיים בהתאם לתפיסה של בני התקופה. אפשר לומר כי במסגרת המדינה את טקס ההלויה של בן'-גוריון, הלאים אותו בן'-גוריון עצמו. קהילה לאומית מגדרה עצמה באמצעות זיכרונה והמיתוסים הלאומיים המבטאים את האתוס המעצב את חייה.¹⁷ חוקרים רבים דנו בזיכרון הלאומי ובchnerו את השפעתם של החינוך בכתבי הספר, של טקסי הלاءם, של בתיה הקברים הצבאים, של ההיסטוריהogeography והארכלוגיה ופרקטיות רבות נוספות. המחקר העוסק בזיכרון ובלאומיות מפותח מאוד גם בישראל, וחוקרים רבים עוסקים במיתוסים הגדולים של מדחה ושל תל-חי, בהנצחת הנופלים, במשמעות זכר השואה ובఈスマותם של רגעי מפתח ההיסטוריים בזיכרונו הישראלי.¹⁸ תחת חסות במחקר הזיכרון והלאומיות עוסק בהנצחתם של מנהיגים לאומיים, וכן נהורה עדין למחקר הישראלי כברית דרך ארכאה. המנהיגים נחברים למעצבי ערביים הלאום ודרךו בהיסטוריה בעיתר, ודרך הנצחחות מבטא הלאום את ערביו. לעיתים אף מתקבל על הכלול לזהות מדינה או את החליך הלאמה, האיחוד והשחרור שעברה עם דמותו של מנהיג המודרני הראשון. כך, למשל, דמיותיהם של ATA תורכ בתורכיה, של מאו דזה דונג בסין, של הורצ'י מין בווייטנאם או של פידל קסטרו בקובה מזווחות עם המדינה שהנהיגו, ודמיות לבניינו מוסוליני, אדולף היטלר ופרנסיסקו פרנקו מזווחות עם המשטר שהקימו. מדינות שעברו מהפכות זוכרות את דמות המהacen הראשון, מדינות שעברו תחlid שחדרו זוכרות את מי שמוגדר בעיניהן כאבי האומה ומדינות שחחו מלחמות טראומטיות זוכרות את המנהיג שהוביל אותן לקרב.

¹⁰ מחקרים ודירותם נערכו על הדרך שדור בז'-גוריון ניסח לעצב את דמות העבר והזיכרון הישראלי, אך טרם הוערך מקום של בן'-גוריון עצמו בתחום הזיכרון הזה.¹⁹ כיוון שקיים

על חשיבות עיצוב תמורה של עבר לצורך גיבוש הלאום עמד כבר בנדיקט אנדרסון בספרו הקלטי קהילות מזרחייניות, תל-אביב 1999. מתגדרו העקרוני, אנתוני ד' סנייט, אף הוא הסכים על חשיבות דימויי העבר בעיצוב הלאומית המודרנית, האומה בהיסטוריה, ירושלים 2003. למחבר מחוקרים, מתרגמים ובערבית, העוסקים בעיצוב הלאום וכידמיי עבר ראו, יוסי דahan והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה, רעננה 2006.

¹¹ הנה רשיימה חלקית מאור של מחוקרים עיקרים שעסקו בזיכרון ובנהצחה בישראל: אהונה וויטריך (עורכים), מיתוס וזכרון; אנטה שפירא, יהודים אחדים יהודים ישנים, תל-אביב 1997; מותתיהו מייזל ואילנה שמיד (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000; מיכאל פיגה וצבי שלוני (עורכים), קידום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומית בישראל, קריית שוה-בוקר 2008; Yael Zerubavel, Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition, Chicago 1995; Nachman Ben-Yehuda, The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel, Wisconsin 1995

¹² ראו, למשל, מיכאל קרן, בן'-גוריון והאנטיקטוטליום: עצמה, דעת וכריזמה, קריית שוה-בוקר 1988; זאב צחור, החזון והחשבון: בן'-גוריון בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994.

¹³ ככל, מעתים המחוקרים העוסקים בהנצחתם של מנהיגים ישראלים. על מנחם בגין ראו,Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin', International Journal and Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin', International Journal

לאחר הסתלקותם של מנהיגים היסטוריים מוכנים, מעוניינים על פי רוב לכורע את ההשראה, את הגודלה ואת הלגיטימציה ברגע המעבר הימי נלי של טקס ההלוויה עם עצםם. ההתחבות להלוויה יכולה לשמש הון סימבולי רב ערך לירושים; אולי משחו מאבק הכוכבים ידבק בהם.

רגע ההלוויה הוא לעיתים קרובות גם רגע לדידה: מותו הפיזי של המנהיג הוא ורגע מוכן בתהילך שבו מנהיג הופך להיות מיתוס-מנהיג. אחרי לנין התפתח הלניינזם. אחרי דה גול התפתח הגוליזם. השימוש בשמו של המנהיג המת נועד להעניק מוחשיות, ולעתים אף להחליף אידאולוגיה והש肯定 עולם מופשטת. דמותם של מנהיגים אלה נוקתה מהביבוגרפיה הפרטית שלהם ונסקה לרומה של קדושה ושל ציוק אולטימטיבי לפועלות פוליטיות. בז'גוריון עד עתה טרם הפק לבנ'גוריון, גם אם הממלכתיות הישראלית כרוכה במהותה במפעלו ההיסטורי ובשמו.

במקרה של לנין, כמו במקרה של נשאים אמריקניים מטויים (لينקולן, קנדי), טקסי ההלוויה היו אירועים ממלכתיים רבי רושם, שבהם ניסתה המדינה לבטא את מחובותה למנהיג המת, וככך לבטא גם את מערכת הערכיהם שהדריפה אותה. המנהיג הלאומי הוצב בתוך הקשר לאומי, וההלוויה הייתה דרכו לבעט את ערכי הלאום. כפי שטען אבנֶר בז'עמוס לגבי ההלוויה של 'האדם הדגול', ביצירתו של המאה התשע-עשרה, טקסי מעין-ידידים אלה הם דרכם של המדינה להגדיר מחדש מהו הערך והתקנות הרואים בעידן פוטstdתיג.¹⁹ לווייתו של בנ'גוריון היא דוגמה נוספת בדמות זה. ההבדל העיקרי הוא שהמת – בנ'גוריון – התכוון לקראת מותו, והקפיד להגדיר בעצמו את הערכים הלאומיים המקובלים עליו.

ג. הלוויות של מנהיגים ציוניים

מדינת המנהיגים המכוננים של הציונות, מנהיגי המדינה שבדרך והאישים הפליטיים הבולטים במדינה ישראל זכו להלויה יהודית שביטהה את מדם הלאומי הבכיר. בין הלוויות הידועות שהתקיימו בתקופת היישוב והמדינה בלטה הלויתו של יוסף טרומפלדור, שנעטן לצד חבריו בבית העלמין כפר גלעדי. יוסף חיים ברנר, חימן נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, ורבים מהטופרים העבריים הבכירים נטמנו לצדם של מנהיגי הציונות הבולטים כאחד העם, חיים ארלווזרוב, מקס נורדראו, מאיר דיזנגוף, משה שרת, ולאחרונה לובה אליאב, בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב.²⁰ בدلaczlon טמון בית העלמין לנרט לצדם של בר בורוכוב, משה הס, נחמן סירקין, רחל המשוררת ונעמי שמו. הלויה של ברל היתה ציון דרך ביישוב. מטע הלויה החל בחצר המוסדות

¹⁹ אבנֶר בז'עמוס, לנצח את המות: הלוויות לאומיות ברפובליקה ה-III, זמנים, חובר' 45 (1993).

.31-20

²⁰ בברבה מאן, 'ה היישוב הילך אחריו הקברים: בית הקברות הישן בתל-אביב כמקום וכתקטט', מכאן,

חובר' ב (2001), עמ' 5-33.

רכה לפולחן הצארים שלו התרנגן בתוקף, ועםudo לאחר מותו שירת את מטרות המשטר שירש אותו. לנין הפק למיתוס מכון בברית המועצות, שהתבטא בפסלים, בכרזות, ביום זיכרונו, בצעירות ובהתהיחסויות רבות, ברובן ריאליות, בכתביו. עם השנים הוריד סטלאן את מעמדו של לנין והציב את דמותו במקומו. פולחן לנין שרד הרבה פולחן סטלאן, עד לקורשתה של ברית המועצות, וניפוי פסלי לנין היה סמל בולט לקציו של עירין. בעוד שחניתתו ובוניתה מואזולאות לזכרו סימלו את המיתיפיקציה של דמותו כאב מייסד של ברית המועצות כאומה חדשה, של מהפכה הבולשביקית ושל האידאולוגיה המרקסיסטית-לניניסטיית, הרי שניפוי פסלי עם נפילת הגוש הסובייטי סימלה בוצרה מובהקת וה-imitative של פועלו ושל מעמדו. מקרה לנין מלמד כיצד סוכני זיכרונו לאומיים מעצבים דמות עבר ללא כל התחשבות ברצונותיו של המנהיג המת שאותו הם מנצחים.

דוגמה הפוכה היא הלווייתו של מייסד הרפובליקה החמישית הצרפתית ונשיא צרפת, גנול שרל דה גול. עוד בשנת 1952 הותיר דה גול צוואה מפורשת בידי ז'ורז' פומפידו, נשיא הרפובליקה אחריו. עם מותו של דה גול בשנת 1970 נפתחה הצוואה. פרט לcker, שנקבע ליד מקום קבורתתו שמתה בצעירותה, הוסיף דה-גול שעיל קברו ייחרתו רק שמו ותאריכי לידתו ומותו. על אופי הלויה הוסיף:

אני רוצה הלויה מלכיתית. לא נשיא, לא שרים, לא משלחת פרלמנטרית, לא נציגים של גופים ציבוריים. רק כוחות הצבא יטלו בה חלק באופן רשמי, בתודר שכאה, אך השתתפותה תהיה צנועה ביותר [...] לא יינשאו נאומים, לא בכנסייה ולא במקומות אחרים. לא הספה בפרלמנט. לא מקומות שמורים במלך הטקס, פרט למשחתי, רעים שהם חברים 'במסדר השחרורי' [...] הגברים והנשים של צרפת ראשים, אם זה רצונם, לכבד את זכריו ללוות את גופתי למקום משכנתו האחרון. אך אני מבקש שתיקח לשם בדימה.¹⁸

במקרה של לנין רצונו לא כובד, ודמותו נוכטה על ידי המשטר הבולשביקי לצרכיו. במקרה של דה גול בקשרותיו המפורשות מולאו בקפידה, גם אם לא היו לרצונם של מנהיגי צרפת באותה תקופה, שלא הורשו להתחבר אל מיתוס המנהיג המתגבעש. שני המקדים הללו מבטאים את תפוקתם השונה של סוכני הזיכרון בעית מותו של מנהיג לאומי. סוכן מרכז אחד הוא הנפטר עצמו שרצוינותו, במיחוד לאור מיעדו הצבורי הרם, מהיבטים התייחסות וכבור. מן הצד השני, סוכני הממלכתיות ונציגי האומה מתקשים לותר על ההזדמנות לתרום את הטקס ואת דמותו של הנפטר למטרותיהם, למשל עיצוב סולידריות לאומיות, חיזוק המשטר והרגשת המשכויות ההיסטוריות ביניהם. מנהיגים-יורשים,

זהה רגע מפתח בתולדות התנועה הציונית. הביגורף של הרצל ציין כי אף יהודים הגיעו לויניה לשותף בהלויה, וربים הבינו את חשיבותו כמניג רך אשראו את החיס אלוי לאחר מותו.²⁵ רגע מותו גלם ליהודים ובין את מה שסימן הרצל בפעולתו הפוליטית בחיו: כינונה של התודעה הלאומית היהודית המודרנית. בז'גוריון עצמו העיד בג' 18, כשמי על מותו של הרצל: 'המש מאיננו, אבל אورو עודו זורה [...] תמיד תנווע מהשבעת הנעלת במוחנו, התשוקה הקבירה לעבודת התהיה, שהאציל עליינו בעל רצון האלים'.²⁶

כעבור 45 שנה הועלו עצמותיו של הרצל לישראל בטקס רב רושם. על טקס זה, בניגוד להעלאת עצמותו של ז'בוטינסקי, שהיה מנהיג של פלג אחד בציונות, בז'גוריון אמר, לא תחולכת-אבל [של] הלויה עצמות הרצל לירושלים, אלא מסע ניצחון, ניצחון החווון שהוא למציאות'.²⁷ הוא נשא דברים בישיבת זיכרון של הכנסת ב-16 באוגוסט 1949, יום העלאת עצמות הרצל לירושלים. בנאומו החגיגי ציין כי רק שני אישים בתולדות ישראל זכו שעם המשוחרר יעלה את עצמותיהם מהנכר לארץ: יוסף, 'הברי הראשון', והרצל, 'החוזה הגדול'. ואילו 'గדול מנהיג ישראל ונבייאו, משה רבנו [...] לא זכה לבוא ארצה, וגם לא להזכיר בתוכה'.²⁸ אם ההלויה בווינה ביטהה שבר עמוק ואבל בכל רחבי העם היהודי, העלאת עצמותיו ביטהה דוקא את הצלחת מפעלו וחוננו של הרצל.

ד. חלוציות וממלכתיות: הדיאלקטיקה של שליטים ומרכז
 בז'גוריון ניסה לעצב ברצונו את טקס ההלויה הרצוי לו, וכמוון גם את מקום קבורתו. בז'גוריון ניסה לעצב ברצונו את חייו אלא להמשיכם. בחיו הוא יציג את רעיון החלוציות במותו לא שאף לסכם את חייו אלא להמשיכם. בז'גוריון יציג את רעיון החלוציות והפרחת השמה, והשתמש בטקס המUPER, שבו השותף לכארה כבר בשחקני פסיבי, כדי לנסות ולהזכיר את המדרינה ואת החברה להמשיך ולפעול לפי תפיסת עולם. גם בז'גוריון ינסה יהודים לישב את הנגב ולהמשיך את המפעל החלוצי, שנתקל בקשיים עם הקמת המדינה. ההלויה והקבורה היו יותר מסיכון של חיים, הם היו המשכם באמצעותם. אך בקביעת סדר יום, אתגר בז'גוריון את הדרך שבה המדינה משתמשת ב haloיה והגיגיות לצורכי עיצוב הלאים.

שנים ממושגי המפתח שבז'גוריון נמנה עם מפתחיהם העיקריים היו בעלי משמעות מיוחדת בטקס ההלויה ובמקום הקבורה הנבחר: חלוציות וממלכתיות. קיימת סתירה מיוחדת בטקס ההלויה ובמושגים אלה: החלוציות מציעה חזון של התקדמות ושל התפתחות פוטנציאלית במושגים אלה: החלוץ לפני המהנה; הממלכתיות מציעה חזון מסוית מהמידות, אונונגרד החולך קדרימה, החלוץ לפני המהנה; קדרים מוסדי

עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1975, עמ' 439-441.

25

בן-גוריון, זכרונות, כרך א, עמ' 15.

26

דברי הכנסת, 16.8.1949, כרך 2, עמ' 1359-1360.

27

שם. על בז'גוריון והרצל ראו, דוד אורנה, 'הפרוטאים היהודיים: מייסד מדינת היהודים קורא' ב'מדינת היהודים', בתרק: אב' שגיא ודרידה שטרן (עורכים), הרצל או והיומ: 'מדינת היהודים' במדינת

היהודים', ירושלים 2008, עמ' 11-42.

הלאומיים בירושלים, ועשה את דרכו לתל-אביב, ומשם לתחנות חיו המרכזיות עד שהגיעו לבית קברות כנרת. הביגורפית של ברל מספרת שכאשר ראה בז'גוריון את גופתו של ברל, הוא שח לבנו: 'זה היה היחיד האמתי היחיד שהיה לי'.²¹ בנגוד ליחסו החם לחבריו הקרוב, בז'גוריון שמר טנה ליריבו הפליטי זאב ז'בוטינסקי עד כדי סיירבו הנודע להעלות את עצמות המנהיג הרביזיונייסטי לישראל. ז'בוטינסקי נCKER, כוכור, ב-1940 בניו יורק. ממשלה לוי אשכול החליטה ב-1964 למלא את משאלתו להיטמן בישראל, והוא הובא לקבורה בהדר הרצל בירושלים, במעס הלויה שהחל בתל אביב, ושלפי האומדן השתתפו בו כ-250,000 איש. הוא נCKER סמוך לקבבו של הרצל.²²

הלווייתו של ראש הממשלה יצחק רבין הייתה מכובן יהודית על רקע נסיבות מותו ב-1995. הייתה זו הלויה הגדולה ביותר שנערכה בישראל, והשתתפו בה מנהיגים רבים מרחבי העולם. רבין נטמן בהדר הרצל לצד הרצל, ז'בוטינסקי ומנהיגים שנפטרו שם בהתאם לחוק: ראש ממשלה, ראש הסתדרות הציונית ויושבי ראש הכנסת. בהר הרצל נמצא גם בית הקברות המרכזי לחיל צה"ל, וההר נושא ליד ושם, מתוך כוונה ליצור מrophic זיכרון לאומי, הקשור את שותת יהודאי אירופה עם הנופלים בקרבות ועם תתקומת הלאומית.²³ יחד עם בתים קبارות טומפלדור בתל אביב ובכונרתם הם הפנתאון הציוני. אתריו זיכרון לאומיים אלה מוצאים עצמם בעת האחרונה מתחרים בעלייתם של מרחבי זיכרון אלטרנטיביים, המעידים על הפרטה הולכת וגוברת של הזחות (והנזהה) הלאומית. בין אלה נזכיר את עלייתם של קברי קדושים, בעיקר בפריפריה הישראלית, או את נחלת קבבו של הרוצח ברוך גולדשטיין בפרק על שם כהנא בקרית ארבע.

עם כל חסיבותם של הלוויות השונות ושל אתריו הקבורה, הן בזכות עצמן והן בזכותם משווים, למותו של בז'גוריון יש חשיבות יהודית, שכן הפליטה ממנו הייתה פרידה מדרומה של אבי האומה. אפשר להשוו את מותו לזה של דמות ציונית אחרת, הרצל, שגמו ב-1904 הגיעו לתהוויה של יתמות לאומית קולקטיבית. אנדרה שוראקי מתאר 'זעקות-שבר, גינויות-כבי, קינות עבריות השאות ממумקי הדורות [...]. העם שניסיכו נגול ממנו, עם אלמן'.²⁴ מותו המוקדם של הרצל הינה בתהווה את העם היהודי,

21 אנטה שפירא, ברל: ביגורפה, תל-אביב 1980 (להלן: שפירא, ברל), עמ' 708. שפירא מצטטת את בריזה, בז'גוריון, כרך א, עמ' 484.

22 שמאול צ'ב: ביגורפה של זאב ז'בוטינסקי, תל-אביב 1993, עמ' 1160-1161. Myron Aronoff, 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bar-Cochba Bones in Israel under the Likud', in: idem (ed.), *The Frailty of Authority, Political Anthropology*, No. 5 (1986), pp. 105-130

23 יורם בר- gal, 'עמעי צדיקים בסדי הארץ הציוני', הארץ, 23.4.1996. Harold Azaryahu, 'Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases', in: Harold Brodsky (ed.), *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1998, pp. 105-126

24 נתן א' שוראקי, הרצל: חיים וחzon (פתח דבר: דוד בז'גוריון), תל-אביב 1960, עמ' 249.

עם הקמת המדינה פיתח בז'גורין וקידם את מושג הממלכתיות, המציג את חשיבותה של המדינה ומוסדותיה כמייצגת הבלתי רשמי של הרעיון הציוני. הממלכתיות צידדה בהעברת מרכזו הכספי של ההכרעות ממוסדות המפלגות, הימליציות הצבאות, התנועות והסתדרות, אל מוסדות המדינה. גישה זו העניקה ביוטי אידיאולוגי להעברת מרכזוי השליטה במדינה מהחברה האזרחית לממשלה הנבחרת ולBITS ולביטוס ריבונותה של המדינה. שורשיה של הגישה נעווצים בתפיסה שדגלה במעבר ' ממעםך לעם' והדגישה את תפיקידה הלאומית של מפא"י על השבעון שליחותה התנועתית. הפגזות אלטלנה, פירוק הפלמ"ח, חקיקת חוק חינוך מלכתי שבittel את שיטת החדרים בחינוך והלאמת לשכות העבודה, נתנו ביוטי למעבר מתנותיה לממלכתיות.³² כך הציגה ראש הממשלה גולדה מאיר את העיקרון הממלכתי בהספד שנשאה בכנסת לזכרו של בז'גורין:

דור בז'גורין, יותר מכל איש אחר, אשר החדר בתוכדעת העם את המושגים והדפוסים של מלכתיות. הוא ראה בכך כורך לאומי וערך חינוכי מדרגה עליונה. זה كالפעים שנה חי עמו לא מדינה, אלא ריבונות יהודית, והנה כמה מדינת ישראל. בז'גורין ראה הכרח ותקיד לחנך את העם להגשים את המעבר המהפכני אל הויה של מדינה עצמאית דמוקרטית. את המעבר מתנאים של יישוב, הנתן לשלטון זר, אל מדינה עצמאית עשוינו כולם בהדרותו של בז'גורין. במאזן אדריך זה הוא ניסה לכלול את כל היסודות החלוציים, היוצרים, אשר בזכותם אפשר היה בכלל להגיע לעצמאות ולמדינה. התודעה של מלכתיות יהודית מתחדשת באה לביטוי מלא בהקמתו של זה"ל, צבא העם, של כל העם. צבא הנutan למרות הדמוקרטיות הנבחרת.³³

הממלכתיות התחרתה החלוציות. בעוד החלוציות היא פורצת דרך וחידשנית, מעניקה סמכויות נרחבות לפרט לעצב את חייו ואת מוסדות קהילתו, הממלכתיות תובעת ריכוז מחודש של משאבים בידי השולטן. בראשית ימיה של המדינה היו ניסיונות החלוציות בעלי אופי מלכתי, כוגן הפניות מורים למושבי עולים או ניסיונות לחקים יישובים בנגב. עם זאת, בז'גורין עצמו לא ראה סירה בין חלוציות לממלכתיות. שתיהן היו, לשיטתו, לאוומיות.

יותר המציב את המדינה, את צרכיה ואת סדריה בראש סדר העדיפויות. לכארה, ערך החלוציות התאים לתקופה של טרם המדינה, כאשר בהיעדר מסגרת מדינית מחייבת ומתגלת היה צורך ערך סמלי לפועלות המשמעות לקולקטיב. עם בוא העידן הממלכתי נזקקו מסווגות אלטרנטיביות שהיבנו משמעת ואמנות, ומושג הממלכתיות מבטא אותו היטב.

אידאל החלוציות צמח והתפתח בעלייה השנייה, והיה לערך המركזי באתוס הציוני של מדינת ישראל. אידאל זה הסתמך על המסורת האירופית הטוציאליסטית של האוונגרד – קבוצה מצומצמת וייחודית, הוהלת לפני המלחמה – מתוך ראייה נכוונה של המסלול שאליו יוביל העתיד. לפילוסופיה הניטשאנית על האדם הגדול ומרכזיות הרצון, ולחותה של פרדריך טרנר על הספר האמריקני ועיצומו של דמותו החלוץ האינדיבידואליסט היה מקום מרכזי בעיצוב תודעתם של החלוצים ובמחקר עליהם.²⁹ עקרונות החלוציות הקלasicת היו הסתפקות במידה, עבדות כפיים, עדרות לubahות אדמה, נכונות להתגייס למשימות לאומיות-מרכזיות, היעדרה של התמחות מקצועית מוגדרת, ויצירותיות תרבותית ואינטלקטואלית. החלוץ היה אינדיבידואליסט, אך בה בעת רחם עצמו למטרות העולם.³⁰ עם קום המדינה בלטה הירידה בחשיבותו של האתוס החלוצי, והחלתו של בז'גורין להציף לקיבוץ בגין קשורה לתופעה זו ולנטיונו לשנות את מגמתה.

מודל הירידה לנגב והמשך החלוציות שהציג בז'גורין לא משך את הנוער ואת הציור הכללי. אם בשנות חמישים הייתה תחשזה חריפה של חלוציות, ממנה של החלוציות, הדבר נכון על אחת כמה וכמה בשנותיו האחזרונות של בז'גורין. לאחר מלחמת ששת הימים, שהסיטה את תשומת הלב הציורי למרחבים אחרים, התיישבות בגין איבדה את מעת המשיכה שהיא לה קורם. שיר הליל ירו של נעמי שמר נכתב ברוח החלוצית דוקא להיאחזות הנח"ל בסיני. בעת מותו של בז'גורין הייתה תשומת הלב הציורית נתונה לנעשה בגבולות המדינה, וחוזן החלוציות בגין היה שלו' מי פעם. בשנים שלאחר מותו, הוויכוח על התיישבות החלוציות עסק בהגדלה של התנחלויות גוש אמונים,³¹ ושוב התפרק מהנגב. גם במובן זה הייתה ההלויה הבזק בודד המנותק מהקשר ההיסטורי המידי.

²⁹ על נישחה וחלוציות ראו, דור אוחנה, "זרותסטרה בירושלים: קווים להשפעת נישחה על "העברית החדש"," בתוך: אוחנה וויסטריך (עורcit), מיתוס ויזירון, עמ' 289-269. על התזה של טנר ראו, יהושע אריאלי, "משמעות ה"ספר" (פרונטיר) בהיסטוריה האמריקנית, היסטוריה ופוליטיקה, תל-אביב, 1992, עמ' 317-300.

³⁰ עלatos החלוץ ראו, שמואל נח איינשטיין, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובויות, ירושלים ריבנערן ויעקב הריס (עורcit), עידן הציונות בהקשר בין תרבותי, בתוך: אונטה שפירא, יהודת החלוצים, תל-אביב 2009. על התפתחות האתניות וירוחם ראו, לואיס ווניגר ומיכאל פיביגה, 'תרבות הפלאייר והזיהות הישראלית', אלפדים, קובץ 7 (1993), עמ' 113-136.

³¹ להרחבה בנושא זה ראו, Michael Feige, *Settling in the Hearts*, Detroit 2009.

ה. קבר במדבר

קבורה בנגב ולא בהר הרצל הממלכתי תאמה את תפיסתו של בָּנְגָרוֹרִין, הן החלוצית והן הממלכתית. בָּנְגָרוֹרִין בחיר את המקום שבו יקבר, אם כי מעולם לא דן בכך בಗלויל ולא כתוב על כל. הוא קיבל החלטות, כפה אותן על אחרים, ואלה כיבדו אותו. את הגיונה של ההחלטה על מקום קבורתו קשה להסביר מכתביו, אך אפשר להבין שההשנה ולפרשה ממכלול אמירותיו והחלטותיו.

ב-1963, בגיל 77, פרש בָּנְגָרוֹרִין סופית מתפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושב לבתו בשירה בוקר. הוא המשיך להיות פעילה ומטסיה בפוליטיקה הישראלית, בהקמתו ובהנהגתו של שתי מפלגות חדשות (רפ"י והרשימה הממלכתית), עד לפרישתו הסופית מהפוליטיקה ב-1971, בגיל 85. את ההחלטה על מקום קבורתו אוילץ לקבל עם מותה של רעייתו, פולה בָּנְגָרוֹרִין, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תקבר הייתה מניה וביה גם ההחלטה על מקום קבורה. כתוב הארץ תיאר את השתרושש בבית בָּנְגָרוֹרִין עם הגעת הבשורה: 'כאשר התקשר מנהל בית החולים, ד"ר חיים דורון, לשדה בוקר ומסר לבן עמוס כי אמו נפטרה, שאלו בני המשפחה את בָּנְגָרוֹרִין למקום קבורתה. בָּנְגָרוֹרִין השיב "במדרשת שודה בוקר, אנו נמצאים את מנוחתנו האחרונה. איןני רוצה מצבות, רק חלקת אדמה קטנה ומסביבה עצים". אותו בוקר התחלeo בהכשרת הקבר במדרשת'.³⁴ ביום שנפטרה פולה בבית החולים בbara שבע (לימים בית החולים על שם סורוקה) רשם בָּנְגָרוֹרִין בימונו: 'שבעה שתים תוכא למנוחות בקבר שנועד לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשוני)'.³⁵ בהגיעו לבית החולים הוא הוכנס, עם בנו ובנותיו, לחדרה של הנפטרת. הוא ניגש למיטה עליה שכבה, ליטף את פניה, וכשעיניו דומעות אמר: 'לכתך אחרי בדבר, בארץ לא זרוועה'.³⁶

בָּנְגָרוֹרִין הקדיש פסוק זה, הלקוoh מירמיho פרק ב פסוק 2, לרعيיתו יותר מפעם אחת. כמו שהלך עם האתוס החלוצי, לא היה זה סבל או עונש להיות במדבר, ולא נדרש התנצלות, בקשת סליחה או אמירת תודה. עם זאת, ריעיתו הצטראה אליו במסלול שהוא החליט עליו עבר שנים. כפי שרצוונותו של פולה בָּנְגָרוֹרִין לא היו שיקול במעבר לקיבוץ שדה בוקר, וכפי שהלכה אחריו בחוין, כך גם קולה לא נשמע לאבי מקום קבורהה, ואין אינדיציה על דיאלוג ביןיהם בנושא זה. ההחלטה הייתה שלו בלבד, שכן נושאה לא היה היכן תקבר אשת ראש הממשלה, אלא היכן יקבר הוא, ומכאן, היכן ימוקם המרכז המקודש המבטא את משנתו של המנהיג.

בעניין ההחלטה על מקום הקבורה, כל שבָּנְגָרוֹרִין כותב בימנו הוא, 'חוורת ביום ב' לשדה בוקר וקבענו מקום קבורה'. הדעות חולקות על אופן קבלת ההחלטה, והטיספורים על

בחירת המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מדריכים במקום. כך מעד אברהם צבון, מי שליווה את בָּנְגָרוֹרִין בשנותיו האחרונות והיה מקימי מדרשת בָּנְגָרוֹרִין:

מקום הקבר היה רעיון שלי. يوم אחד ב-1968, הימי בדריך לתל-אביב עצמו. בבא-שבע עוצר אותו שוטר ואומר לי בָּנְגָרוֹרִין מבקש שתחוור אותי. סובבתית את האוטו, אני מגע אליו, הוא מחה לה. הוא אומר לי היא גוסטה, היא בבית החולים. יכול להיות שישם יומיים היא כבר לא תהיה בחיים. יש לי בקשה אליך תחוור תחוור מיר למדרשה ותמצא לי מקום קבורה. אני אומר לו: כן, בסדר, ומתייל ללבת. אז הוא עוצר אותו ואומר לי רגע רגע רגע, אל תשכח גם אותו, מקום בשביב. אמרתי לו שהוא יהיה עד 120 ובָּנְגָרוֹרִין אמר לי אני צרייך עוד שמונה שנים ואני לי ביכיס... צרייך לומר את הכתובת. הסתובבתי וידעת מה להוציא לו. ליד הספרייה. אני חזר אליו ואני אומר לו: מצאת, בוא תאשר את המקום. חזרנו, היו לי עוד כמה רעיונות. והוא אמר פה: הוא רצה שזה יהיה על המזוק כל כך קרוב שזה היה בלתי אפשרי. על המזוק וקרוב ליסודות של הספרייה. בסוף הרמננו אדרמה ויישרנו.³⁷

המדריכים במקומות מספרים את הסיפור מעט אחרת, גרסה ששמעו מבנו עמו. בָּנְגָרוֹרִין חיפש מקום לקבורתה, מלואה בבנו ובידידו יהושע כהן מקיבוץ שדה בוקר. הוא משך אותן אל כיוון הזוק וายלו הם ניסו לשכנעו 'להסתפק' במקומות מרוחק משלוחו. תגובתו הנזעמת לבנו הייתה, 'מי יקבר פה, אני או אתה?'. שתי הגרסאות הללו יכולות להיות נכונות או לא נכוןות, אך הן חולקות את ההסכמה כי המקום יהיה' לרוחו של בָּנְגָרוֹרִין, אף על פי שייצר קשיים לוגיסטיים.

מדוע בחיר במקום כה מרוחק למקומות מנוחתו האחרון? הוא יכול היה לבחור במקומות אלטנטיביים, ברורים ומובהקים יותר, כמו הר הרצל, המסלל את עקרון הממלכתיות שהוא עצמו פיתח. קבורה בהר הרצל נחשבת להצחרת היוקרה הסמלית הגבוהה ביותר שהאומה יכולה להעניק לבניה – קבורה בצד קבריםם של חוות המדינה, רבים ממנהגיה ולצד החיללים שנפלו על הגנתה. בָּנְגָרוֹרִין, שמעמו הסמלי היה רם מכל אלה הקברים בהר הרצל, בחר לא להיקבר שם, ואולי אפשר לומר לומר במשמעות, לא לבבד את המקום בוגוחותו. הוא לא היה הראשון או היחיד שבהיר לא להיקבר בהר הרצל. משה שרת נקבע בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב, ונחמה בגין בחר להיקבר בהר הזיתים. בוגוח' לבָנְגָרוֹרִין, שבחר להיקבר במדבר, העירום מנintel העבר, בגין ביחס להתחבר להיסטוריה היהודית של המkos, למסורת ולמרחב שקדשו – הלא ציונית – נתונה לו מקום. בגין ושרת מימשו, כל אחד בדרכו, עקרונות שהונחו אותם בחיהם.³⁸

37 ראיון עם אברהם צבון, הארץ, 30.1.1968 (להלן: ארצייל, פולה). ההדגשה שלנו.

38 פרט לשורת ובגין, בחורו מנהיגים נוספים להיקבר לא בהר הרצל, למורת זכותם הפורמלית לעשות זאת,

34

ברזורה, בָּנְגָרוֹרִין, כרך ג, עמ' 1601, רישום ביום בָּנְגָרוֹרִין, ידיעות אחרונות קבלת ההחלטה, 30.1.1968.

35

尼斯ט איטו, 'לכתך אחרי במדבר, לחש ב'ג על מיטת פולה', ידיעות אחרונות קבורה, 30.1.1968.

ומזכיר את התנ"ך. ילד התנ"ך שלנו נאוסף אל אבותינו, אברהם, יצחק ויוסף.⁴¹ ומייכאל בר-זוהר הוסיף על כך, בסיום הביווגרפיה שכתב על בָּנְגֹרִיון:

המברך המתבונן סביר שואל עצמו מרווע בחדר דוד בָּנְגֹרִיון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנזוי והמסוער הר רועם לסערות נפשו, לשצח תנופתו? האם רצחה להביא לידי עימות את האדם ומהדבר להמחיש לדורות הבאים את קרייאתו: 'ונזכה את הטבע!?' להזכיר את זההתו כי אם לא נכובש את השמה – השמה תכבוש אותנו?

מה ראה כשבuder לבודו על שפת הツוק ותקבב במבטו את המרחב האינטופי? את ארץ ישראל שאחАв אהבה כה עזה, כה שלמה? כך עמד משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגם בעיניו את הארץ אשר הבטיח לעמו. זיעל משה מערכות מוואב אל נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לד, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחורב. זיקח יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הנגב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלת יהודה ואת הר ירושאל ושפלתיה (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופה ועודה נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לדרשתה.⁴²

בניגוד למשה שרת ולמנחם בגין, בָּנְגֹרִיון בחור להיקבר באחוות קבר' פרטית לו ולאשתו שבה לא נוטפו קרבים, אף לא של בני משפחתו. המקום איננו החלטה פרטית-משפחתית, שכן הוא נמצא במדרשת שנקראה לאחר מכון על שמו. הבדיקה בו מחזקת את מעמדו של המקומן כדמות אוקספורד ויבנה, חזון שתיפח בחיה. ההחלטה היא אם כן פרטית ואידיאולוגית במשולב. מקרה דומה הוא הנשיא הראשון, חיים ויצמן, שהחר להיקבר במכון ויצמן, המזוהה עם חזונו. המשמעות של בחירה באחוות קבר פרטית היא שמעריציו של בָּנְגֹרִיון אינם יכולים לבחור להיקבר בקרבתו, ואפילו לתוכשי מדורשת בָּנְגֹרִיון יש בית קברות קודמת, בָּנְגֹרִיון עיצב אחוות קבר שהוא בלבד נתן לה את משמעותה, וזה נגעה עם מותו וקבורתו. בָּנְגֹרִיון לא היה יכול להשיג זאת אליו נקבר בבית קברות היהודי. במלל השנים עבר אוזור הקבר עיצוב מחדש, אך לא נוסף אלמנט המעניין ממשמעות אחר. במלל השניות, בָּנְגֹרִיון עיצב אחוות קבר שhortatio לנוף המדבר, לנ שביבו מתחדר או אלטרנטיבית. קברנו נמצא במערכת הנקשורה לנוף המדבר, לנו שביבו ולמודרשת בָּנְגֹרִיון, אך הוא אובייקט בעל ממשמעות יהודית. גם בדרך זו נסה בָּנְגֹרִיון לדאוג שתהיה לו שליתה על המסר שיועבר לדורות הבאים.

מקום קבורתו של בָּנְגֹרִיון נקבע, אם כן, שש שנים טרם מותו, עם מות רעייתו. הלווייתה של פולה הייתה צנואה יחסית, ולא נערכה על פי פרוטוקול מלכתי. בקיבוץ

אפשרות שנייה הייתה בית הקברות הקטן של קיבוץ שדה בוקר, בכניסה ליישוב. בז'גוריון בחור עבר לחיות בקיבוץ. משנת 1953 ועד מותו היה חבר הקיבוץ, גם אם בפועל גר תקופה ארוכה בתל-אביב בתפקיד תפקידיו הממלכתיים. אך אם בחיו בחור בקיבוץ, במוותו החליט להיקבר מחוץ לו, ואך מחוץ לבית הקברות שלן, בעمرה המצהירה כי הקיבוץ אינו מוצא את מהותו כמנהג. בהירתו ביטהה אי נוחות מהמצאים שכפו עליו שתי המסוגיות שאוთן קידש בחוין, המדינה הממלכתית והקיבוץ. הנחירות של העיקרון החלוצי הציג את המחשותיו הפיזיות כמושבות, כחלקות, כפושניות וכנכיבות לזכה התاجر הנציג מול העם, לפי תפיסתו של בָּנְגֹרִיון, שהיתה בשנות חייו האחרונות מעין שלוחה דרוםית של קיבוץ שדה בוקר. המיקום החיצוני והשולוי שהחר מחייב את תפיסת החלוציות שביקש להנחיל.

בחירותו להיקבר במדבר, כפי שהחר לחיות במדבר, מבטא כפלי ממשמעות. מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המדובר הוא מקום גטו היסטורי, בתולי, מרוחב שבו אמור להיכתב העתיד. מצד שני הוא מתהבר להיסטוריה העתיקה של העם ולרגעיו המכוננים, למיתוסים קדומים שהוא מרכיב מרכזי בעיצוב האתוס הישראלי. לפי המסופר בתנ"ך, בני ישראל עברו בדרכם לארץ ישראל דרך נחל צין. אין ודאות שאכן הנחל הוא המקום שבו עברו בני ישראל, שלא לדבר על כך שארכיאולוגים בימינו מפרקם בנכונות הספר ההיסטורי על יציאת מצרים. הבחירה בשם 'נחל צין' הייתה החלטה שרירותית של ועדרת השמות לנוכח שהקים בָּנְגֹרִיון עצמו ב-1949, מיד עם תום קרבות מלחתת העצמאות.³⁹ אפשר לומר גם שאילו השם היה מדויק, היה הדבר מעיד על כך שהנגב, ובווראי מקום הקבר, מצויים מחוץ לארץ ישראל, בדרך אל הארץ.⁴⁰ עם זאת, נדמה שמטותו של בָּנְגֹרִיון הייתה להתחבר אל המיתוס הקדום, שהוא עצמו עמל לטפה בהתחברות אל התנ"ך, ובתוך התנ"ך – בעיקר אל שאלות יציאת מצרים. במבט מיתי, האב המייסד של הקוממיות העברית משקיף מהצדוק אל המקומות שבו עברו בני ישראל בדרכם אל הארץ. במילאים אחרים, הטייה לבחירה במקומות הרוגה משאלות משפחתיות ומדינתיות; היא הייתה התחברות אל המיתוס המכונן של האומה. כפי שניסה לעשות בחיו, גם במוותו הגדיר עצמו בָּנְגֹרִיון באופן סימבולי כחלק מההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי – לפי גורסה שהוא עצמו כנון – תוך התעלמות משאלות הכרוכות בנסיבות החברתיות והפוליטית, ואפילו הפיזית של ימיו. שבתי טבת עמד על כך בכתבה ששם מלך המדבר, בשציין: 'בָּנְגֹרִיון נקבר לא רק בארץ אבותיו, אלא גם במקום המבטא

ובهم יצחק בָּנְגֹרִיון, קדיש לו, ראנן ברקט, פנהס ספר וויסף אלמוגו.

39 ראו, Meron Benvenisti, *Sacred Landscape*, Berkeley 2000.

40 על הלימינליות של המדבר כחשיבה היזונית ראו, יעל זוכבל, 'המדבר כמרחב מיתי וכאתר זיכרון בתרבותה העברית', בתוך: משה אידל ואיתמר גרינולד (עורכים), המיתוס ביהדות: היטporiah, הגות טפרות, ירושלים, 2004, עמ' 223-236.

לאחר מותו של בָּנְגָדְרִיּוֹן פרסמה רשות הגנים הלאומיים מכוזה להקמתה של אחוות הקבר. הרשות הכריזה על תחרות פומבית לעיצוב האתר שבו התבקש המתכנן להציג חכונו דעתו לעיצוב רחבת הקבר וסבירתה, כך שאחותה הקבר תהווה מקום הולם לעלייה לרגל של המוני בני נוער, אזורי המדינה, יהודית התפוצות ומבקרים מהעולם, ותשמש אותו בכל ימות השנה ובאירועים מיוחדים. צבינה של אחותה הקבר יהיה כשל פארק ויישא אופי צנוע, עמי, ועם זאת מלא הווד, תוך ניצול נוף הנגב.⁴⁸ במכרז השתתפו אדריכלים, פסלים ואמנים. יעקב ינא, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים, אמר: 'ראינו בבקשת בנְגָדְרִיּוֹן צוואה שעליינו למלאה. רצינו שכל עם ישראל ישתחף במקרו. לבסוף צמצמנו את ההצעה ל-54'.⁴⁹ כל חתני פרס ישראל לאדריכלות היו בין השופטים שנדרשו לקבוע את ההצעה המתוכנת.⁵⁰ אדריכלי הנוף ליפא הילטן ודן צור נבחרו לתכנן את אחותה הקבר, ותוכניהם אושרה בידי הממשלה. אמם, במכון שהעביר ינא למוסריות הממשלה בנוסח תכנון אחותה הקבר של בנְגָדְרִיּוֹן הוא סבר כי ללא ספק היה רצוי להROWS את בניית הספרייה על מנת ליצור חלל מתאים והולם סביב אחותה הקבר',⁵¹ אך בהצעה עצמה נכתב כי על הבניין להיות מושולב בתכנון הספרייה.

הפרק ורחבת הקבר, המשתרעים על כתשעים דונם, מיועדים לתרגם את חזונו של בנְגָדְרִיּוֹן לתפיסה מרוחבית של אדריכלות נוף. מבקר נלהב בגין תיאר:

מmgrשי החניה אתה עובר בתוך נתיב דמי אפיק נחל, מוקף צמחים נדיים, עצים ומשתחי דשא ענקים. הנתיב עובר בחלקו בין גבעות גולשות, הנפתחות למשתחי התוכנות, משיך ועובר בין צוקי סלעים, וועלה במדרגות של אבני נגב בצדות ובצבעים שונים [...]. לפטע, אתה צופל אל רחבת הקברים, השוכנת על קצה הצוק, מול המדבר. עצים ענפים מצללים כאן על שני הקברים, השוכנים זה לצידו של זה.

لتבע את הלבן האיש ומצלפים אוו שהסבירה תנוקה ותיה וראייה לאיש'. ארכיוון קיבוץ שדה בוקר, מיל' 232, 28.12.1973, 28.4.1974, ארכיוון בנְגָדְרִיּוֹן (להלן: 'ארכיוון בנְגָדְרִיּוֹן') ובקיר: 'זילול זה בעריכים יטודים ובכבודו לזכרם של מניגים שתרמו כה הרבה לתקומה ישראלי'.

6465/212, ארכיוון בנְגָדְרִיּוֹן (להלן: 'ארכיוון בנְגָדְרִיּוֹן').

48 פרוגרמה – התחרות פומבית-יעיונית לעיצוב אחותה הקבר של דוד ופולוה בנְגָדְרִיּוֹן ז'ל, 13.5.1974, ארכיוון קיבוץ שדה בוקר, תיק 2. רואו עבדות גמר לתואר שניל מרי פלמ"ח, גורמים ותהליכי בניית אתרי תיירות סבי מגהיגים לאומיים בישראל, אוניברסיטה בנְגָדְרִיּוֹן בנגב, 2005. על אחותה הקבר ומבנים נוספים במדרשה רוא, בצלאל כהן ויצחק מאיר, בונים במדבר, קריית שדה-בוקר 2007.

49 רני קיפר, 'מצבת ב"ג: גן פורה בכל המדבר', ידיעות אחרונות, 24.11.1982 (להלן: 'קיפר, מצבת ב"ג').
50 החברים בוועדת השיפוט בחירות המתכננים היו פרופ' יגאל דין; יעקב ינא, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים; הארכיטקט אוריה להמן, מנהל שות הגנים הלאומיים; אהוד אבידאל; עמוס בנְגָדְרִיּוֹן, בגין יש לה משמעות'. אמידה למ, 'מלכות דוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 2.5.2008, עמ' 28.

51 איר שלג, רוח המדבר: סייריו של יהושע כהן, תל-אביב, 1998, עמ' 222.
52 שנים מוקדמות מכתבי התערומות על הזנחה אחור הקבר. האחד של ילדי כיתות ו' עד ט' מוקבצות יבנהו: 'ל'זערינו הוכינו כלנו בזודהמה על הזנחה והובה שהיתה מסביב לכביר. [...] מדרשים אנו לעצמנו

שרה בוקר הונח ארונה בצריף שבו גרה המשפחה ונרות הודיעו סביבו. הארון הושע למדרשת שרה בוקר והוכנס לאולם הספרייה (היום מכון מורשת בנְגָדְרִיּוֹן), שהייתה מקושת בירק ובפסים שחורים. סביב הארון ניצב במשמר בכור חניכי המדרשה, ולהלויה באו שרי הממשלה, ראשי העיריות הגדולות ובני משפחה. הטקס נוהל בידי הרב שלמה גורן, הרב הצבאי הראשי. נשאו הספרדים יוסף יעקובסון, מנכ"ל קרן הנגב (שלآخر מותו של בנְגָדְרִיּוֹן שינה שמה ל'יד בנְגָדְרִיּוֹן') וחברת הכנסת דבורה נצר. נוצר בדרכיה הדגישה את תפוקה של פולה כעוז נשי לראש הממשלה: 'בכל המבצעים ידעת לייצר בית חם – למלכים, לרוזנים ולפועלים'.⁵³ בחולויה לבש בנְגָדְרִיּוֹן מכנסיSKI חקי חורפיים ומעיל רוח (בטילדס), חבש כומתה (כובע ברט) שחורה, וכך תואר בעיתון הארץ: 'במהלך הלוויה החזיקו את בנְגָדְרִיּוֹן בנעו עמוס ונכדו יריב. אך הוא עמד איתן כשופטיים קמורים ועיניו אין משות מהארון השחור'.⁵⁴

המקום הוכשר לאחר הלוויתה של פולה בנְגָדְרִיּוֹן. לצורך ההכשרה נדרשו עבודות עפר ששינו את פניו של המקום, ורחבת טקסיים נבנתה מעל קבורה. למעשה המצבה של פולה, יחד עם המצבה ומקום מנוחתו של בעלה, ממקומות גבוה מעל מקום מנוחתה.⁵⁵ כאשר הידרדר מצב ברייתו של בנְגָדְרִיּוֹן, החלו גורמים שונים מתכוונים את ההלוויה ואת אטור הקבר. רשות הגנים הלאומיים החליטה לתכנן את אחותה הקבר עוד בידי ימי חייו של בנְגָדְרִיּוֹן. בנובמבר 1970 הייתה פגישה ברשות הגנים, ובה הוחלט על העקרונות הארכיטקטוניים ועל עיצוב הגן. יהושע כהן, ידידו של בנְגָדְרִיּוֹן מקיבוץ שרה בוקר והאיש הקרוב אליו ביותר, הציג כמה בקשות. הוא התעקש על עיקרונו שהאדריכלים התקשו לעמוד בו: המקום ימלא את ייעודו בידי חול ובימי טקס, ולא ישירה אווירה של תיאטרון 'דיק למחזאה', כאשר קהל המבקרים מועט. כמו כן ביקש לשמודר על אייזון בין הגינון והטיפוח של הקבר זהה שבמדרשה, אחרת יוווצר חיז' בלאי רצוי בין שני האלמנטים.⁵⁶ בדבריו של יהושע כהן אפשר להבחין במידעות פרובולמטיקה שייצר קברו של המנגה הלאומי שאף שהוא ממקום בפריפריה הגאנגרפית, הוא מבטא גם את ערכיו של המרכז. כהן חשב שהמקום יעמוד שומם, דבר שאינו לבבו של המנגה, ושביבתו תהיה מזונחת. הוא ביקש לעשות שימוש בקברו של בנְגָדְרִיּוֹן, שימוש שהלה ניסה לעשות בחו"ל: לרשות את דמותו לצורך גיוס משאבים לנגב. ואכן, הוא קלע לבעה שהתאפשרה בעתיד: תלונות של מבקרים על ההזנחה באזורי הקבר.⁵⁷

43 ארצי, פולה.

44 שם.

45 לאור היחסים המורכבים בין דוד בנְגָדְרִיּוֹן לרעייתו ציון ואב צhor, שהייתה מוכירה של בנְגָדְרִיּוֹן בשנותיו האחרונות: נוצר מצב שהקברים שלהם, שלכאורה צמודים, נמצאים בהפרש גובה של 17 מטר זה מזוה. בעינינו יש לה משמעות'. אמידה למ, 'מלכות דוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 2.5.2008, עמ' 28.

46 יair שלג, רוח המדבר: סייריו של יהושע כהן, תל-אביב, 1998, עמ' 222.

47 שנים מוקדמות מכתבי התערומות על הזנחה אחור הקבר. האחד של ילדי כיתות ו' עד ט' מוקבצות יבנהו: 'ל'זערינו הוכינו כלנו בזודהמה על הזנחה והובה שהיתה מסביב לכביר. [...] מדרשים אנו לעצמנו

ספונטני.⁵⁹ מנהיגי העולם שלחו תנחומים. נשיא ארצות הברית, ריצ'רד ניקסון, פרסם הורעה: 'העם האמריקני מצטרף אל עמה של ישראל באבל על מות האיש האמיץ. כפי שהיינו שותפים לאידיאלים שלו ולתקותתו – לא רק לגבי ישראל אלא לגבי האנושות כולה – כך שותפים אנו באבידתה של ישראל'.⁶⁰ אליהם הצטרפו מנהיגי הקהילות היהודיות ויהודים רבים ברחבי העולם. יהודים מערימים שונים בברית המועצות, למשל, כתבו על 'המורשת המופלאה שהוריש לנו בחירותינו', שהיא לדעתם 'זרם חי ובALTHI פוטק של לבבות מכל קצבי תבל המופנים לישראל'.⁶¹

העיתונים התחרו ביניהם על תואר הכבוד. מעריב, לדוגמה, הקריש חלק מהגילויון לתיאור דמותו של בּן־גוריון ודרכו, וצירף תמונה צבעונית שלו. חלק אחר של הגילויון כלל צילומים תחת הכותרת ' יורם בּן־גוריון, האגדה שלעולם תחיה', והבא תמונה שלו עם גדולי עולם. יהושע גלבוע כתב: 'מעטים האנשים בתולדות העולם, שדרומות היהיתה לאגדה בימי חייהם. דור בּן־גוריון הוא אחד מפמלייה נדירה זו'.⁶² מעבר להתייחסות אל בּן־גוריון ככביר מנהיגיה של מדינת ישראל ומוכן האומה, רבו גם ההתייחסויות אליו כאלו דמות מקראית־מיתולוגית גroleה מהחיים (הפוליטיים). 'במוחו של בּן־גוריון אבד לעם היהודי מנהיג בעל שייעור קומה תנכז', אמר הרב הראשי שלמה גורן.⁶³ הסpedo של העיתונאי אורי קיסרי תחת הכותרת 'הකבר במדרשת', ביטה את המיתוס המקראי: 'הילד שנולד לפני 87 שנים בגלות פלנסק הרוחקה, ייספג עכשו בעפר מולתו של דור הראשון, בן ישি'.⁶⁴ משה שמיר חיבר את המת אל אישים מה עבר: 'אנו שוב עם תמרוריו הדרוך הגדולים: אברהם, משה, יהושע, דור, שלמה, המכבי, וכן הלאה – הלו, הרמב"ם', המהרא"ל, הב羞"ט, הרצל, ויצמן, בּן־גוריון. פתואם כאילו הושלכה אלינו שוב השרשרת הגדולה, להיאחז בה. קומתנו נוקפת שוב עם הפוגות, ומשם נשבת בנו נשימת הנצח'.⁶⁵ הגדיל לעשות עובד בּן־עמץ, במאמר שנקרה 'אגרת בּן־גוריון': 'שםו של דור בּן־גוריון

הוא סימן את תיאورو במילויים הבאים: 'מן הרחבה אפשר לצפות אל הנופים הפראים של המדבר, ובמקום כזה, הביטויים כמו "נוֹף קדרומים ונוף בראשית" מתקבלים לפתע ממשמעו אמיתי'.⁵² יעקב ינאי אף הוא התפעם: 'לקחנו גבעה טרשית ושומרת שצפתה אל המדבר, ועשינו ממנה גן פורה. יש אנשים שלזרים מציבים פסליהם. אנו בחורנו בדרך אחרת. לא יכולה להיות מצבה מתאימה יותר לחזונו של דור בּן־גוריון מאשר הגן הזה'.⁵³

ו. מותו של מנהיג

בן־גוריון נפטר ביום 21 בדצמבר 1973, בגיל 87, בבית החולים שיבא, לאחר שלקה בשבע מוחי. העיתונות ליוותה את מאבקו על חייו:

דרמה אנושית ולأומית זו קיבלת משמעות היסטורית, כיון שדומה כי לא רק דור בּן־גוריון לוחם כאן את חייו, אלא באופן מקביל נאבקת על המשכה תקופה הירואית שבּן־גוריון היה סמלה [...]. קשה להינתק מההקבלה ההיסטורית בין איש בּן־גוריון והתקופה הקשורה בשמו, כשהשניים נמצאים במאבק איתנים על קיומם.⁵⁴

את הרקע ההיסטורי היטיב לתאר הקריקטוריסט זאב, כשצייר חיל במושב צופה במשקפת אל עבר האופק, בעת שבּן־גוריון מתחמק דרך דלת.⁵⁵ עם מותו התפיט הסופר והעיתונאי מנהם תלמי: 'יום שקט ויפה למותם הבלתי־מנגע של ענקים'.⁵⁶ ואילו מאמר המערכת של מעריב הדגיש את משמעותו של הרגע, מעין יתרונות קולקטיבית: 'מהו – מדינה – ישראל – היא מדינה ועם לא בּן־גוריון'.⁵⁷ לעומת זאת גפן, בהתייחסו למלחמה שזהה עתה נגמרה, המ夷יט דוקא במדור הדרמטי: 'לא, לא הימי עזוב ממש כמשמעות על מותו. היו לי חורשיים קשים, וعصיו – מה לעשות – לא כל שם של מט מעביר בי צמרמות'.⁵⁸ עם היורד דבר מותו של בּן־גוריון היו גילויים רבים של אבל בישראל ובעולם, חלקים רשמיים וחלקים פרטי יוזמה מקומית. כך, למשל, פקודת היום של צה"ל חיבה את היחידות להוריד את הדגל לחצי התורן, ויחידות משנה צדדיה של תעלת סואץ (מוות אוירע בעת שכוחות צה"ל שבו עדין מעבר לתעלת) עשו זאת עוד בטרם הגיעו הפקודה, כאמור

⁵² קיפר, מכתב ב"ג.

⁵³ שם. האדריכל ליפא יהלום החבטה בצורה דומה: 'הדרך העוברת בנוף ש丑丑 כאזור מבותר היא דרך החתחים המוביל אל המרחב, כמשמעותו הירק, הצמיחה והפריחה. מה עוד פרט לגורמים אלה יכול לבטא את מורשתו של בּן־גוריון?' שם.

⁵⁴ ברזורה, בּן־גוריון, כרך ג, עמ' 1603. מתוך מעריב, 25.11.1973.

⁵⁵ הארץ, 3.12.1973.

⁵⁶ מנהם תלמי, 'אגרת מופלאה שלעולם לא תמות', מעריב, 2.12.1973.

⁵⁷ יומן מעריב, מעריב, 2.12.1973.

⁵⁸ יהונתן גפן, 'הצד הרובי של המלחמה: בן לזקן', מעריב, 7.12.1973.

59 מעריב, 3.12.1973.

60 שמואל שבג, ניקסון: עליינו ללימוד מופת חייו של בּן־גוריון בחתירתנו לשולם', מעריב, 2.12.1973.

61 אב"ג, ג, 6471/20.

62 יהושע א' גלבוע, 'אגדה בחיי', מעריב, 2.12.1973.

63 'הודיעותABEL על מות דור בּן־גוריון', דבר, 2.12.1973.

64 אורן קיסרי, 'הකבר במדרשת', מעריב, 7.12.1973.

65 משה שמיר, 'סוף הצערה – ראשית הדריך', מעריב, 2.12.1973.

העממיות שכחה קרוביה הייתה לבו של לוי אשכול [...]. היו מוזמנים רמי מעלה ומדינה וקובנייטי אומה, אך בצד המדרכו נעדרו המוני העם, שבתיו אחთם לאיש וחיבתם הכהנה נתגלו פתאות בהיוודע מותו. הייתה מעין יתומות במסע.⁶⁹ זו הייתה החוויה שמנה ניטו הארגנים להימנע. בתגובה על כך התקבלה החלטה להכין מבחן המפרטם את החלטת א' בז'נגו. סדרי הלויויתם של אישים מלכתיים תחת השם 'חכלה', והתיק שהוקדש לבן-גוריון כונה 'חכלה א' (דרום).⁷⁰ חשיבותו של התקיק הייתה רבה במיוחד בשל המינימליות בפרטיה ההלוوية בצוואתו של בן-גוריון.

לקראת מותו רענן הצבא את התקיק והתכוון היה מפורט ומדויק, כמו צבע צבאי לכל דבר. ראש אכ"א-פרט, אלוף משנה אליהו שרייד, שלח מברק שטוג' סוד' ו'בהול' אל ראשי הלשכות והמטות, ואיל המפקדות בדרום הארץ שהופקו על הטקס, שכורתו היה ההחלטה הנדרון: פטיית מר דוד בז'נגו.⁷¹ המשמך כלל לוח זמינים מפורט מרגע המבחן האדרון במשכן הכנסת, צפירת דומיה במשך שתי דקות, סדרי המראת המסתוקים מירושלים למדרשת שדה בוקר, הורדת הרגל לחazi התוון בכל יהדות צה"ל, מסדרי אבל ופקודת יום של הרמטכ"ל. במסתמך נוסף, שכוחרתו הנדרון – חכלה א' (דרום) – כוננות לביצוע, נקבע כי בעקבות הכרזת כוננות למבחן 'חכלה א' (דרום), התקיימו ישיבות של ועדת השרים והועדקה הבין משרדי לטכטים מיוחדים בהן הוחלט על ביצוע המבחן בהתאם למפורט בתיק 'חכלה א' של אכ"א-פרט.⁷²

פיירות ההודאות לטקס היה מדויק וקפידי. כך, למשל, 'להטסת מסע הלויה' יוקאו 3 מסותקים "יסעוד" להטסת האח"מים (95 איש) ומסוק אחד "סופר פרלן" להטסת האדרון ומלוויי הכבבוד'. נקבע כי במסע הלויוה האזרחי 'ראשון ימרא' המסוק שבו הונח האדרון ומלוויו הכבבוד. אהריו ימראיו יתר המסתוקים בתדרות של כ-7-10 דקות. המשמך הוכן בקפידה כה רכה עד שנוסח סעיף מיוחד הדן בפרטית הנחת הזרים, חילוקות וסתורטם: 7' מבין הזרים הרשומים יוכנו כפולים, מערכת אחת לטקס האשכבה ומערכת שנייה לטקס הקבורה בשדה בוקר. נכתב מראש, תוך חשיבה על כל פרט, כי במסוק שייחזיר את האח"מים כמסמך המקורי המשوغ הוא אדר"מים – אישים רמי מעלה יוטסו גם סרטוי הטלוויזיה. סעיף מסוים במסמך דן בלבוש החילאים, ובסעיף אחר נכתב כי 'המסע הרגלי יעבר בין שדרת (שתי שורות) צוערים (בלתי המשושים) שתתפרק לאורך המסע הרגלי – מקום נחיתת המסוק ועד אהוזות הקבר'.

הלויה התנהלה בהתאם לתיק המוקדם שהובן בשינויים מטויימים. החשוב שבhem עסק בהגבלת היקף הלויוה מטיבונות ביחסונו, אם כי הלווי לא הוובהרו די צורכן. מימוש תכנית 'חכלה' ביטה צורך ביורוקרטי לפחות אידיעושים לאומיים במדינת הצערה. תיק המבחן מיקם כל משורר ונושא תפkick בטקס הענקת הבודד האחרון למנהייג לאומי

יתנוסס לעד בהיסטוריה היהודית לצידם של יהושע בן-נון, דוד המלך ויהודה המכבי בהדר גבורתם וחולשותיהם [...]. דמותו של בן-גוריון, מעיני רוחו, היו לטמל, לא רק בעמנו, אלא גם בעולם כולו. דמות מופלאה אשר גילה את מסורתו וחוכמתו של הסב בעמים, על כל התוסס והרענן אשר בצעירי הדור [...]'. בז'נגו⁷³ סיים בדברים הבאים:

היום,שמו של בן-גוריון הפך לאגדה, והוא משקיף ממרום ורואה את העם מצדיע לו – נציגי שבעים דורות, נשמות מייסדי האומה, שופטיה ומלכיה, בניה ובנותיה, כל הטבוחים והשורפים, כל הרוגי מלכות, בעלי הנרדום, כל אלה שנפלו על קידוש השם וכל אלה שהוציאו נשמהם בטהרה במלחמות על שחרור המולדת ותקומת ישראל [...]. אשרי הדור שזכה לברנגי כזה, לשור ניצחון אשר פרשת חייו היפה לאגדה שאבות ואמהות ספרה לבניהם מדור לדור.⁷⁴

הממשלה התכנסה לישיבת אבל מיוחדת. חברי הממשלה עמדו מול תמונה של בן-גוריון וראש הממשלה גולדה מאיר ספירה לו: 'אם בז'נגו היה דרשו לנו בתקופות הקורומות, החומות, היה שבעתים דרשו לנו עכשי, במלוא כוחו להנaging את העם גם למואב ואולי לשלום [...]. עולמנו נעשה עצוב יותר בהילך מתנתנו בחירות העם'.⁷⁵ נשיא המדינה, אפרים קציר, קלע לרחשי לכם של רבים באומרו שעם מותו של ד' בז'נגו אין אבד העם היהודי את גודלו מהגיו שברור זה.⁷⁶

ביטויי האבל והצזרות המנהיגים ביטאו הכרה קולקטיבית במקומו הבהיר של המת בהיסטוריה של המדינה. שאלת עיצובו של הטקס הפורמלי הייתה מרכיבית יותר, וכמוון ספונטניות פחותה. היא הביאה לידי ביטוי סדרה של הגינויו של משלימים וסתורים, שהחובבים שבהם היו היגיון הלאומי, ההיגיון הביורוקרטי וההיגיון המיתרי. את ההיגיון הלאומי ייצגו נציגי המוסדות הממלכתיים; את ההיגיון הביורוקרטי ביטה במקרה זה האבא; ואילו את ההיגיון המיתרי ניסה לכפות המנהיג (המות) עצמו.

ג. הבירוקרטיזציה של המיתום: סיפוריו של תיק 'חכלה'
שני הגורמים העיקריים שהשפיעו על מסלול הלויוה ודפוסה היו רצונו של בז'נגו, כפי שהוא ביטוי בצוואתו, והכנות פועליה מגובשת שהכין הצבא. תכנית הפעולה הייתה תגובה על אי שביעיות הרצון מהדרך שבה התנהלו הלויותיהם של הנשיא יצחק בז'נגו (1963) ושל ראש הממשלה לוי אשכול (1969), שגם הן אורגנו על ידי הצבא והממשלה. כך כתוב סופר הארץ על לוייתו של לוי אשכול: 'זוקשות פרוטוקולרית שיועטה למאורע ציבורי של שריד כמעט מאובן. הייתה ממלכתיות בלויה, אך חסרה בה

66 עובד בז'נגו, 'אגרת בז'נגו', מעריב, 3.12.1973.

67 מתוך הדיווח במעריב, 2.12.1973.

68 על אמשמר, 2.12.1973.

69 נתן ריבון, 'ליקויים במסע הלויה', הארץ, 3.3.1969.

70 מברק – 1541 בחול, 1.12.1973, גנץ המידינה (להלן: ג'מ), תיק 143.

71 מברק – 1334 מידי, 1.12.1973, שם.

ההלווה עצמה התאפיינה בדממה יחסית, פרט להקדאה מוגבלת של טקסטים לאוימים ואמרות הספדיות.

בבוקר הוצא הארון מבית החולים תל השומר. החזון הצבאי הראשי אמר תפילה אל מלא רחמים והבן עמוס בן-גוריון אמר קדיש. מסוק העבר את הארון אל קריית הממשל. משם הוא הוועבר על כתפיים של אנשי משמר הכנסת אל המשכן. תחילת הוכנס הארון לטקסין הכנסת, שם נערכה מעין הלווה זוטא. את הספרדים (שנארסו לפי ה挫ואה) החליף ביטוי לאומי: מנהל הדרין, משה חובב, קרא קטעים מגילת העצמאות. מאחריו הארון ניצב כר צענו ואזרואתו; אך לעיתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. כאשר מדובר בדממות ציבורית, בודאי מנהיג לאומי, המדינה לעיתים 'מנצלת' את טקס הלווה כדי להנחלת את הערכים החשובים לה, ומקיפה את דמותו הן ממשחתו ומקרוביו והן מהנפטר עצמו. בדוגמה שהוזגה קודם, טקס הלווה של לנין בברית המועצות היה לפולחן מדינה מוניה, בגיןו לבקשתו המפורשת, שנתמכה על ידי אישטו ורבים מתומכיו. מקורה בן-גוריון הוא במדרה רכה הפוך, ומזכיר יותר את הלווייתו של שרל דה גול. השפעתו של המנהיג הייתה דומיננטית בקביעת מקום קבורתו, טקס הלווה וההנצחה שבהאה לאחריה, לעיתים קרובות בגיןו למחבקษ באתוס הלאומי.

היא זה טקס צנוע, מאורגן בצורה מכובדת, כאשר הדבר הגדול היחיד בו היה רוחו של האיש הדגול, אשר יצא לדרכו האחורה [...]. למදנו לדעת עד כמה מעמד הפרידה מרמס ומרגש יותר בל הספרדים ארוכים ומיגעים. כמו הוד היה תחת זאת במזרוי התהילים של נעים זמירות ישראל, שנשאו ברוח הרוונגה מעל ירושלים זו, שהרים סביב לה. גם בכך הורה חזקן את הדרך, במצוותו לביל ירעיפו עליו הספרדים לרוב.⁷⁴

מסלול המעבר לציבור נפתח בשעה עשר בבוקר. העיתונים דיווחו שורות המבקרים נמשך ללא פוגה ושהדרכים למשכן הכנסת היו פקוקות. העיתון דבר דיווח:

הם באו באלפים, בקבוצות וביחידים, זקנים ונשענים על מלקלותיהם וצעירותם במדים וכלי מדים וכחות בת ספר ומורהם, תושבי ירושלים ואנשים מכל הארץ, וחיקים וועלמים, אنسמים, נשים וטף. הם הלכו בדומיה, והתעכבו רגע מול הארון והמשיכו בדרכם. ברחבות הכנסת שור שקט מוחלט.⁷⁵

הערכות דיברו על רביע מיליון אזרחים שהגיעו לעבורה על פני הארון. מעריב סיכם את היום, שהוקדש להבעת הקבוד של העם והמניגים אל בן-גוריון: 'הمرאה המרגש ביותר היה דוקא בשעות הערב, כאשר גשמי החלו לרדת, ורוח עזה נשבה על גבעת הכנסת – ובכל זאת, לא מש הקהל העצום ממוקמו. אלףים הושיבו לעמוד בתורמים מהתפללים בקור צופט, ולא ויתרו על הפירידה מהיהודי הגדל ביותר של דורינו'.⁷⁶ שבתי טבת הרהר על משמעותה של אונס. שמענו על כך בראיונות שערכנו, אך לא מצאנו מסמכיםBAROCKINIM על תהליכי החלטה אלה.

74 דבר גולדשטיין, 'דרכו האחורה', מעריב, 4.12.1973 (להלן: גולדשטיין, דרכו).

75 רביע מיליון עברו על פני ארון בן-גוריון', דבר, 3.12.1973.

76 'יום בלתי פום של נחלילאים בא להיפרדר מדור בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

והגדיר, למשל דרך האישים הנדרשים להשתתף ומספר זרי הפרחים, מהו הכבוד הרואין לנו שאפקיד מלכתי.⁷² מבחינה זו הלווייתו של בן-גוריון משמשת מקרה בו חן מרטתק בדרך שבה נוצרת 'מסורת מומצת', המסתמכת על מסורות קודמות אך מתמודדת עם מצב חדש, ובבטאת ה证实 את ערכיו של הלاءם.⁷³

ה. מסע הלווייה: מהפריפריה למרכז ובחזרה

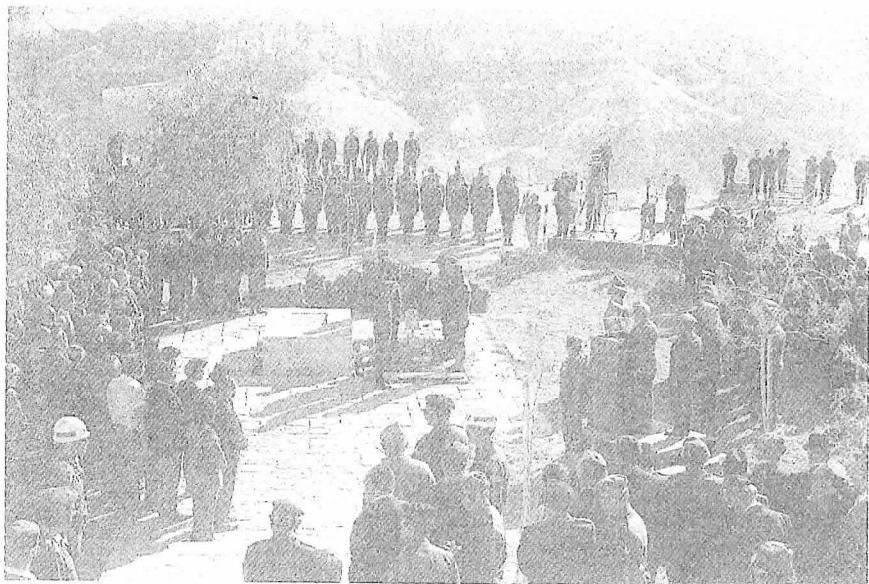
כאשר אדם נפטר, הדרך שבה תיראה הלווייה ויישר זכרו היא לעיתים פועל יוצא של רצונו ואזרואתו; אך לעיתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. כאשר מדובר בדממות ציבורית, בודאי מנהיג לאומי, המדינה לעיתים 'מנצלת' את טקס הלווה כדי להנחלת את הערכים החשובים לה, ומקיפה את דמותו הן ממשחתו ומקרוביו והן מהנפטר עצמו. בדוגמה שהוזגה קודם, טקס הלווה של לנין בברית המועצות היה לפולחן מדינה מוניה, בגיןו לבקשתו המפורשת, שנתמכה על ידי אישטו ורבים מתומכיו. מקורה בן-גוריון הוא במדרה רכה הפוך, ומזכיר יותר את הלווייתו של שרל דה גול. השפעתו של המנהיג הייתה דומיננטית בקביעת מקום קבורתו, טקס הלווה וההנצחה בהאה לאחריה, לעיתים קרובות בגיןו למחבקש באתוס הלאומי.

צוואתו של בן-גוריון, שנחטמה ב-20 במאי 1973, הופקדה ב-2 בנובמבר של אותה שנה בבית המשפט המחויז בירושלים בידי שר המשפטים לשעבר, יעקב שמשון שפירא. ההתייחסות בה להלווייה הייתה מצומצמת: 'אבקש כי יביאו אותי לקבורה בנחלת הקבר במדרשת שרה בוקר לצד קבורה של פולה זיל'. אבקש כי בעת הלווייתו וליד קברי לא ישאו הספרדים ולא יושמע יידי מתחי כבוד'. עם זאת, קביעת המקום והאיסור על הספרדים עיצבו حق את משמעותה של הלווייה והן את הנצחנות.

ההחלטה להיקבר בשדה בוקר חיבבה מסע הלווייה ארוך, מעין מסע צליינות של לוויה את דרכו האחורה של בן-גוריון. במוותו חיקו מלוי הארון את המעשה שעשה בן-גוריון בחיו, התחללו את מסע במרכזי וסימיו אותו בפריפריה. השתייקה שכפה המת בצוואתו, שלא יינשאו הספרדים, חיבבה את המשתתפים להגוט במשמעות האירוע מתוך הגינוי וمسلسلו, ומנעה מאנשי ציבור לנכטו למטרותיהם. סביר הלווייה, לפחות ולאחריה, בעיתונים וברדיו של אותה תקופה, היה דין נרחב עליה ועל דמותו של בן-גוריון, אך

72 מהורי תכנית 'חצלא' הסתירה דרומה חברתיות ופוליטית גדולה, שהיה לה גם צדדים רכiliותיים: מי ייחח חלק באירוע ההיסטורי המכונן, קבורתו של אבי האומה החדש, ומיליק כל אישור לעמוד היכן בטקס הלווייה. האחוריות ניתנה לעוזרו הנאמן של בן-גוריון, חיים ישראלי, והוגדרה בפקודים בצוותם ובცבעים שונים. שמענו על כך בראיונות שערכנו, אך לא מצאנו מסמכיםBAROCKINIM על תהליכי החלטה אלה.

73 על מסורת מומצת רואו, Eric Hobsbaum and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983

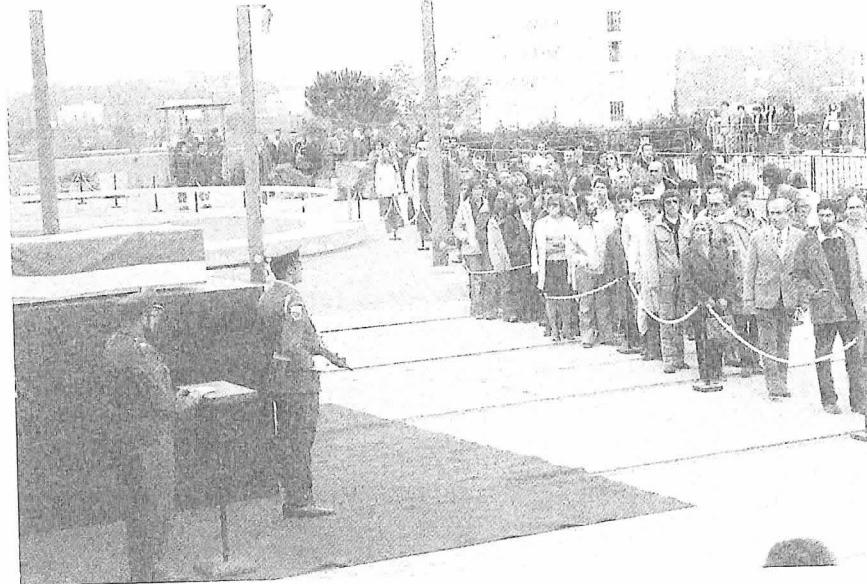

שדרה בוקר,

[צלם: יעקב טער, באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית]

בוקר. המקום היה מוקף בגדרות חבלים וחותי ברזל, ויריעת בר שחוורה גדולה הייתה קשורה לבניין הספרייה ובולטה למרחוק. אחרי שייצאו האוטובוסים, התיצבו שישה חיילי הרכבות הצבאית הראשית משני צדי הקבר הפתוחה. הארון הגיע במסוק חמישי שנחט באמצע המדרשה, מלוחה בשיטה סגני אלופים וארכעה טgni ניצבים. אחראיהם ירדו בני המשפהה. בין המכובדים הראשונים שהגיעו לקבר הנשיא היו ראש הממשלה ויושב ראש הכנסת, אחראיהם – שריה הממשלה ושאר המכובדים. פלוגת צנחים דילגתה את נשקה. רק 150 איש הורשו להשתתף בטקס ההלווייה.⁷⁷ בשעה 13:20 התקרב לרחבה קומנדර צבאי ועליו הארון. לידו עמדו במשמר כבוד אלופי צה"ל וניצבים במשטרת ישראל. הקהל היה שקט. דגל לאומי הוטר מעל הארון, איש הרכבות הצבאית קרא פרק תהלים והבן עמוס אמר קיש. מאחוריו והארון הורד לקבר. הרוב הצבאי הראשי קרא פרק תהלים והבן עמוס אמר קיש. מאחוריו הקבר, בכיוון נחל צין נערמו מבעוד סלי גומי שהוריים מלאים באדרמת המודבר. הם הועברו בידי חיילי הרכבות הצבאית מיד ליד, ותווכנם נשפך לתוך הקבר עד שכוסה הארון. החזן השמיע תפילה, זרי פרחים הונחו על הקבר. בכך תם הטקס, והאבלים פנו לשוב לביהם. כתוב על המשמר התרשם מהרויק הסימבולי של ההלווייה:

79 דוקא לעתון ידיעות אחורוניות לא הייתה נציג. שנים לאחר מכן הכר כיitz, נציג העיתון בטקס, החמץ את האירוע, והודיעו שלו התבטס על האונה לדורי. לפי הדיווח שלו השתתפו בטקס רק איש. איתן הכר, איך פיטפסתי את בן-גוריון, ידיעות אחרונות, 7 ימים, 11.4.2008.

ירושלים,
באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית

של החתוברות העממית אל בן-גוריון, הקשר המורכב בין מנהיג למונחים, כפי שהוא לידי ביטוי בטורים של מבקרים:

אولي הרגע היפה ביותר – להשתרך בתור הארוך המתפתל על גבעת הבнст. אלילה בהיר, הכוכבים נוצצים, הקרען והמלצות הלהות מהזירות אורום. האדר הננסף מלחמת הקור מפיות העומדים בתור מדמה אותו לרכיבת ענק, הנושפת במעלה ההדר. גברים, נשים, זקנים וטף דוחקים זה בזה, וכל אחד בדרכו שלו מתייחד עם בן-גוריון והולך לחלוק לו כבוד אחרון. לכל אחד שמורה בלב פינה לבניון, אפילו לתינוק זה הנישא בידי אביו. מי יודע, אולי מדמה הוא שהזורך מעל רחבת הכנסת הוא בן-גוריון ולכבודו עלתה המשפהה מגדר-העמק, וכאשר יגדל התינוק יהיה לאיש יזכר תמיד באור הגודל.⁷⁸

למחזר בוקר נשאו חמישה מסוקים את הארון ואת המכובדים אל טקס ההלווייה בשדה בוקר. כתוב מעריב ההפיט: 'שאון המסוקים המתרומים המחייש לקהל הדורם, כי באיר האומה עוז לתמיד את עיר דוד שאבב'.⁷⁹ בצהרים הגיעו המסוקים למגרש הcadrogel של המדרשה, ואלייהם הצטרכו חמשה אוטובוסים ועשרות תושבי המדרשה וקייז שדה

77 שבתי טבת, 'מלך מדבר', הארץ, 5.12.1973.
78 גולדשטיין, דרכו.

כך לגבי הצבא, על אחת כמה וכמה כך לגבי הרבניות, שבמקרה זה תפקידה נגורר מהנהנות היסוד של הטקס היהודי. חילוניותו של בז'גוריון הייתה נדבך מרכזיה בהשכפת עולמו (אף המשיחיות בהשכפת עולמו היה מחולנת). אם הגיע להסדרים עם הרבניות, היה זה פרי אילוצים פוליטיים ולא עקב השקפה פוזיטיבית.⁸⁴ מקום הדומיננטי של הצבא והרבנות בטקס מלמד רבות על תפקידם המרכז של המיליטריזם ושל התאזרטיה בעיצוב הסדר הטימבולי של המדינה בעשוריהם הראשונים, תפקיד שמשיך לעצב את המיתוסים הלאומיים בשנים הבאות.⁸⁵

ט. השתיקה, תחליפיה ומשמעותה

כותבי ההיסטוריה ומחברי ביוגרפיות על בז'גוריון לא תיארו, ובוודאי לא הרחיבו, בנושא ההלווה. הביוغرף מיכאל בריזוהר, באפילוג קצר, 'קול הדרמה', לשולשת הכרכים הגדולים שכTAB, הקristol לאריווע שורות קצורות: 'ה haloohia נערכה בדמייה, שהיתה חזקה וסועירה יותר מכל נאום, קינה והספד. ומשתמש בטקס והאבלים הללו לדרכם, נותרו שני הקברים לבדם – שני גושי אבן מסותחת, משקיפים מראש צוק מדברי אל נוף האלים של נחל צין'.⁸⁶ בריזוהר זכר וצין את הדמייה, והפקיד התחזק כשהוא התייחס לשני הקברים הבודדים שנוצרו במדבר השומם והדומם. תיאורו מתאים לrostים של צופים אחדים. השתתפים בהלווה צינו את ההשפעה שהיא לטו השתקה. כתוב מעיריב, לדוגמה, חיש מגבל על דיביה: 'פתאום אתה רוזזה להגדר משהו. מתבקש לך, מודעך לך. רק לומר לו: "שלום בז'גוריון". רק להפרדר. רק מילה אחת. אבל אסור. הכל שותקים. שכן ציווה האיש. רק רוח חרישית נזהמת'.⁸⁷

למרות זאת, בתיאורי ה haloohia והקבורה במשך שני הימים שבהם נערכו אפשרות לבחין כי לא הייתה שתיקה או שהיא לא הייתה מלאה. הטקסים היו בעלי אופי יהודידתי, ועל תוך הריק שנבע מהשתיקה שציווה בז'גוריון נכנסו בעיקר דברים דתיים. לעיתים היה זה הטקסט הכנוני הדתי, למשל הרבנים הראשיים שקדאו מתחלים, ספר המיווחס לדוד המלך, לרבים חלקו כבוד אחרון אך כה בעת כדי את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה ובשביעות רצון. אוביירתו המכובדת הייתה קשורה להימנענות מהספדים שכפה בז'גוריון,

על בז'גוריון והדת ראו, למשל, צבי צמרת, 'בז'גוריון, ה"שולחן ערוך" וה"שולחן חדש': לשורי המתה בין בז'גוריון ובין היהדות הדתית', בתוך: אבי שגיא ודב שורון (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן 2003, כרך ג, עמ' 420-401; דון-יהיא, מלכתיות; דור אוחנה, 'משיחיות חילונית כתיאלוגיה פוליטית: המקרה של דוד בז'גוריון', בתוך: 'כריסטוף שמידט ואלי שינפלד' (עורכים), האלוהים לא ייאלם רום: המודרנה היהדות והתיאולוגיה הפוליטית, ירושלים 2009, עמ' 204-225; אשר כהן, הטלית והודג: 'הציונות הדתית וחוזן מדינת התורה' בשנות המדינה הראשונות, ירושלים 1998.

על הדת כמרכיב אינגרנטי בציונות ראו, למשל, אביעור רביצקי, 'הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ודריקלים דתי בישראל, תל-אביב 1993; ברוך קימרלינג, 'דת, לאומיות וdemocracy בישראל', 'זמן', חובר' 50-51 (1994), עמ' 116-131. בז'גוריון, כרך ג, עמ' 1604. גולדשטיין, דברכו.

מעמד הקבורה בשדה בוקר היה ככלו פשוט ושבג. הוא שיקף את ייחודה של מדינת ישראל, הקנה לו את המימד ההולם את המדינה ואת מורה דרכה. הנוף המדברי הישרה על הכל אוירית קדומים של בראשית חולצתה והציג את הבדירות, נחלת העם וטבע המנaging המת. מיעוט המשתתפים העניק לטפס אינטימיות ופרטיות 'לאומית', החילונים היפים והחיליות החינניות ביטאו משהו מן העתיד, מן הצמיחה, שיוצגו גם על-ידי עצים וירק מעטים ועל-ידי בניינים המצטירים באופק. אמרת הקדיש על-ידי הבן עמוס 'לאבא ולאמא' העניקה להתקנות הממלכתיות את הנימה האנושית הבשר-דמית שללה זכאי, יותר מזה, בה חייב אפילו מנהיג מורם מעם.⁸⁸

לא הייתה זו אמונה הhalooohia הראשונה של ראש ממשלה ומנהיג בישראל, אך הדפוסים הפורמליים טרם נקבעו, וכחותה מכך עליו טענות עקרוניות סותרות; מצד אחד נטען שהיא שונעה היה יותר מדי, ומצד שני שלא נעשה די. אישת התיחסה לקירבה למלחמה והפנתה, בניסוח מעט מסורבל, את השאלה הבאה לראש הממשלה: 'אם היה צורך, הגינוי שאמהות ונשים שכילות, שנכניהם נפלו לא העמודנה לזכרו של בז'גוריון בעוד שלא עמדו לזכרו של בנים שנפלו למען המולדת?'.⁸⁹ היא זכתה לתשובה פורמלית מלשכת ראש הממשלה: 'אין לצפירה לזכרו של בז'גוריון כל קשר, וכמוובן שאין היא באה להמעיט, חס וחליל', מזכיר קירינו ובנינו.⁹⁰ כנגד הביקורת כי טקס ה haloohia היה מכובד עד כדי חוסר גזירות לנופלים בקרבת, הייתה גם ביקורת היפה. במכבת אל שמואל אלמוג, מנכ"ל רשות השידור, התרעם המלונאי יקוטיאל פרידמן שלאחר ההודעה על פטירת בז'גוריון נשכו השידורים כפי שתוכננו מראש, כולל ראיון עם ראש הממשלה, גולדה מאיר. הוא זעם על כך וטען כי מן הראיוי היה להפסיק את השידורים לזמן מסוים או לנגן מוזיקת אבל כshedolot מנגאי הדורות של עם ישראל נפטר [...]. אנו יכולים ללמוד מעמים קתניים בעולם, כיצד הם נתונים כבוד למנaging שהולך לעולמו'.⁹¹ בכלל, הטקס שנ暂ן אפשרות לרבים לחלוק כבוד אחרון אך כה בעת כדי את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה ובשביעות רצון. אוביירתו המכובדת הייתה קשורה להימנענות מהספדים שכפה בז'גוריון, הייתה לרצון רוב הצופים.

אולי ההיבט המשמעותי ביותר של ה haloohia היה נוכחות הבולטות של שני גופים, הצבא והרבנות, שנעדדו מצואתו של בז'גוריון. למרות חשיבות הממלכתיות בתיפויו, ומניה וביה מרכזיות הצבא בחזון זה, לא הוכר בז'גוריון את הצבא בסוכן זיכרונו שלו. אם

פלגי, מנהיג.

80. 6471/2012, אב"ג, 2.12.1973.

81. שם.

82. מכתב פרידמן לאלמוג, 2.12.1973, אב"ג, ג' 2012.

83.

ראוי להזכיר מחשבה נוספת למשמעותה של השתקה שכה בז'גוריון על ההלוויה. אפשר לראותה בה ממד מתנשא, הרומו כי מנהיגי הזמן, שבז'גוריון המעריט בערכותם, עד לא מזמן יריביו הפוליטיים המרים, אינם ראויים להספיקו. אחד ה佐ופים ראה בשתקה, ביטויו למעבר הגיאוגרפי של בז'גוריון ממעמד של פוליטיקאי בז'תמותה לדמות מיתית, הנישאת מעל לסכוסוכים הקטנוניים של הפוליטיקה בת'זחנן:

הדרמה הזאת עצקה. האלים הזה, שגורוד דוד בז'גוריון זיל, על החולקים לו כבוד אחדין – לא לנאים, לא להספיק, לא לكونן – דבר אהמול בחלקה הקבר של פוליה ודורוד בז'גוריון בשורה בוקר, יותר מכל הנאים. לא רק מילימ חזרות לבב. גם הדרומיה מפלסת לעצמה דרכם.

אחרות השתקה. הכל שותקים. האם לזה נתכוון בז'גוריון? היה זה מניצוצות גאוניות? שלפי שהדיבורים הרבים עליו ועל אישיותו ועל דרכו ועל מלחותתו, הקטנות וגדלותו, נטלוהו אליו לא מעט פילוג ופירוד לבבות, בקש שבדרך האחרונה, לפחות, תלואה אותו השתקה המאהה.⁹²

מדוע תבע בז'גוריון כי לא יישמו הספרדים בהלויה, וכך תהפקד הדרמה לחוויה המכוננת של הסתלקותו מן העולם? לפניינו שוב משחק בין תפיסת ההנצחה המיתית של בז'גוריון לבין ההיגיון של המידינה והביורוקרטיה. בז'גוריון ניסה לעצב את דמותו במסגרת מיתית רחבה, שתחבר אותו אל ההיסטוריה הלאומית המונומנטלית. להסדרי ההלוויה התיחסו כשלולים, הוא לא חף לחתיבר עם פוליטיקאים בני התקופה או עם חברה הישראלית האבללה. נאומים שהיו מציבים את דמותו בהקשרים בני הזמן היו פוגעים ביטוד המיתוי האבללה. נאומים שהיו מוצרים אלטרנטיביה פרשנית לדמותו ההיסטורית. חשיבותה של השתקה של ההלוויה וויצרים אלטרנטיביה פרשנית לדמותו ההיסטורית. ייחוותה של השתקה נבעה מהיעדרו של דבר אלטרנטיבי. דבר כזה של המיסד הפוליטי והביורוקרטי יוצר רוטיניזציה של האבל. כאשר ניסה בז'גוריון לעצב הנצחח הלייצית, המתבוננת אל המטול שעברו בני ישראלי בדרכם ממצרים ומאתגרות את החברה הישראלית מבט בקרוח על מעשיה ומחדריה, הספרדים קונטקסטואליים יכולים היו למשוך את תשומת הלב מהמסר המרכזי אל ההלוויה הפוליטי.

על קברו של בז'גוריון, שאותו עיצב הפסל עוזרא אוריוון, נחרטה, פרט לתאריכי הלידת והפטירה, רק שנת עלייתו לארץ.⁹³ התפקידיים הפורמליליים הבכירים שמילא, ראש ממשלה ושר ביטחון, אינם מופיעים בכיתוב על המצבה. בכך בקש להציג וליהדר את חשיבותו עלייתו לארץ ישראל: מבחןתו, זהה תאריך הילדהו האמתי. הדגשה זו תואמת את השקפת עולמו על מרכזיותה של ארץ ישראל, השקפה שביטה בניטוח שתרכם למגילת העצמאות: 'בארץ ישראל כם העם היהודי, בה עוצבה דמותה הרוחנית, הדתית והמדינית'. ציון שנת העלייה לארץ על הקבר הייתה דרכו להעניק למותו משמעות מיתית, לעצב

וכך הציבו במשמעותו את דוד בז'גוריון בהקשר דתי. היו תפילות קרייש ואל מלא וחמים. זכות הדיבור, שנלקחה מותומכו החילוניים, ניתנה לדבריהם דתיהם שהעניקו משמעותם לדמותו של ראש הממשלה.

רב בית החולים הדסה, הרב יעקב רקובסקי, ספק: 'אבדר למדינת ישראל אדריכלה, מחוללה ובכרגיטה'. בהසפדו קשר את פרשת השבוע לפטירתה בז'גוריון, בדברו על סולם יעקב, שרגליו על הקרקע וראשו בשמיים. נדמה לי שדוד בז'גוריון הוא איש אשר נשתל בדורנו מאות ההשגחה העלומה להגים דעינו זה. בהנחתתו הראה לעם שמסוגל להיות מושב ארצה גם לגייע למטרות אחרות, שמיימות, לעידן של גאותה שלישית, שחזור הארץ, בינוון ממשלת ישראל וקיבוץ גלויות.⁹⁴ הוא העניק לבז'גוריון מעמד הנובע מפגישתו עם אחד ממנהיגי היידות החרדית, והעניק נירסה משלו למפגש המפוזרם בין בז'גוריון לחזון-איש:

בן גוריון זכה לנשמה עילאית גודלה, וכך העיר עליו גאון הדור, בעל החזון איש זצ"ל. אחרי הפגישה המפוזרת, שהיו סגורים כמה שעות, והוחלט ביניהם שלא לפרסם שם דבר מסוימי פגישתם ושישאר סודם עד בוא המשיח. זכורים לי שני הדברים. בז'גוריון בצתאו אמר בכתביהם: 'ראייתי כאן לפני אדם אשר הוא מושב ארצה וראשו מגיע' והחזון איש אמר למקורביו: 'יצא ממני איש עם נשמה גדולה'. היהודות הדתית הייתה לרבות. הוא הניח יטודות לאפשר חיים משותפים בין דתים ללא דתים.⁹⁵

חוצאת הלוואי של השתקה הייתה שהלוואי קיבל נוף דתי מובהק, והדתויה של א' הודגשה. כוורת כתבתו של כתב מעריב, היהת: 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבז'גוריון'.⁹⁶ בהלויה היו מרכיבים הילוניים ולאומיים. למשל, הקראה מגילת העצמאות או מדברי בז'גוריון, וכמו כן תפקיים המרכז של הצבא. ספק אם בז'גוריון רצה שהוויטור על ההפסדים יקנה צבע דתי חזק במיויחד, אך היה זה תוצר לוואי כמעט הכרחי בהקשר של התנהלות הלוויות בישראל, ושל השתקה שגורוד על תומכיו ועל דאשי המדינה.⁹⁷ השתקה העדיה יותר מכל על היעדר (hilioni), ריק שאליו פלשו טקסטים קנוןיים ולא קנוןיים שהחלילוגיות הישראלית העירה לא גיבשה להם עדין תחליף ראוי.

88. אב"ג, 201/6471.
89. שם.

90. יהושע ביצור, 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבז'גוריון', מעריב, 4.12.1973.

91. בעוד שבטקס ההלוויה נכסה הziyonota הדתית את בז'גוריון, מאז הוא מונוכס בחזרה באוצרות הנערכות ביום השנה במנדרשת בז'גוריון. כאשר מזכות האיסור לשאת הספרדים הוסרה מעל הורבים, ולאחריהם מאזורים קטעי קידאה ושירום של מקהלה צה"ל. כך מעוצבת דמות לאומית המטילה את צלה על הביטויים הדתיים שהציגו בטקסטים השנוניים, ונוטרו מהם רק הקדיש ואמרות אל מלא וחמים.

מבטא. פעם בשנה, ביום הזיכרון הממלכתי, באים מנהיגי ישראל אל הקבר והטקסת החוזר לעייפה בדבריהם הוא נגטיבי ופוזיטיבי בה בעית: נגטיבי בכך שלא מילאו את צוואתו, ופוזיטיבי בהתחייבותם לעשות זאת בעתיד. בבחירתו להיקבר הרחק מהמרכז הפוליטי הישראלי היציב עצמו בז'גוריון כעין הביקורתית הגדולה, המתבוננת במנהיגי ישראל ושופטת את מעשיהם. בישירות נדרה לאירועים מעין אלה, אך בשפה שנשמעת כבר אונרונייטית, ביטה זאת רשות המשלה אחד ברק בטקס של שנת 2000: 'שנה אחר שנה מטריה "הזקן" את צמרת המדינה לכאנז, לחלקת הקבר הניצבת מול הישימון [...]'. שנה אחר שנה יכוואו לכאנז מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו כמו ניגרים לדבק בדרך של בז'גוריון. הגידו כן לזקן'.⁹⁵

אלא שרוב מנהיגי המדינה אמרו באופן מעשי לא למורשתו של 'זקן'.⁹⁶ יחד עם קבורתו הפיזית של המנהיג, נקבעה גם משנתו. החלויה הייתה חבק שאהירשוב לרוגע את תפיסתו החלוצית והמלכתי, בניסיון אחרון לכפות סדר יום על חברה שנטשה מזמן את דרכו. בתוך ארבע שנים מהלווייתו הוכתרה בהצלחה מהפכת הנגד של מגזרים נרחבים בחברה הישראלית – המנהגה הרבייזונייטי, הציונות הדתית, החדרדים והמזרחים – שהחשו להלוייתו של בז'גוריון. הם קראו תיגר על היורמה האוניברסלית שבוחנו הממלכתי, מנוכרים למملכה שכונן. הם קראו תיגר על אופני דיאלקטי היהדות ביצה זר בז'גוריון, וזה עתה ביקשו להציג את תרומותם הפרטוקולריות לאורם. אולם בז'גוריון היה מהפכת הנגד זו נזקן ניצחונה הגדול של הממלכתיות, פרי חזונו של בז'גוריון: קבוצות חברתיות נרחבות צורפו אל הפרויקט הישראלי הדמוקרטי המתהווה וניצרכו בו, כל אחד בדרכו. ביום השנה הרביעי ניצב מול קברו ראש הממשלה החדש אז, מנחם בגין, ירושה המוצחר של זאב ז'בוטינסקי, שניהם יריבו היסטוריים המרים, והכרז: 'במשך סימן בגין, הבוטרי המורדר [בז'גוריון] הניף את נס התקומה של עצמאות ישראל'.⁹⁷ בכך סימן בגין, בעורמת היסטוריה אופיינית, שגם השינויים המפליגים שהחלו בחברה הישראלית חוסים תחת הכנפיים הסימבוליות של המנהיג המייסד.

החפיפה המקראית בין הלווייה למלחמה יומם הכהפורים סימלה את התבסירותה של החברה הישראלית תוך פרידה מהaab המייסד. אפשר לראות את הלווייתו של בז'גוריון גם בטקס מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה אידאולוגית, מגויסת וקולקטיבית, לחברה מופרטת, מלקוטבת ונערת חזון משותף. אפשר לומר כי רבים מעקרונותיו המקודשים של בז'גוריון ירדו לcker יהוד עמו.

⁹⁵ אורן בינדר, 'הכל פוליטי', זמן הנגב, 8.12.2000; עוד בר-מאיר, גל לויינסון, 'עלינו לדבק בדרך', כל הנגב, 8.12.2000.

⁹⁶ במאמר זה לא בישכנו לעמוד על הדינמיקה של מקומו של בז'גוריון בתוועה הציבורית. בקשר זה, נקודה מעניינת היא הגליטמיות ההולכת וגוברת של בז'גוריון דווקא במחנה הימין, שבאה לידי ביטוי בדבריו של בגין בטקס הקמת הליכוד בספטמבר 1973, על 'תלמיד בז'גוריון ותלמידי ז'בוטינסקי'.

⁹⁷ שלמה גבעון, 'מנחם בגין בשדה בוקר: מיללה זיכרו של בז'גוריון', מעריב, 17.11.1977.

מעין הגיגוגרפיה עצמית, בכורכו את הביגוגרפיה הייחודית שלו עם הביגוגרפיה הלאומית המונומנטלית. כוונתו זו, הברורה בכיתוב שעל הקבר,תקפה גם בכפיית השתקה על מסע ההלוויה.

ו. המבט הביקורתית של האב המייסד

בביגוגרפיה על ברל כצנלסון תוארה דרכו האחורה. התיאור מסתיים במילים הבאות: 'במשך 35 השנים שחלופו מאז הגיעו לעולמים ובמים טובים; אולי מתוך תחושת האבל על אבידה שאין לה שילומים, לא שבה. לאחר שנים אמר סופר עבר, שהיה אז צעיר לימיים: הייתה זו הלווייה האחורה, שנשימים הצעטו בה באמה'.⁹⁸ אפשר להתווכח אם האמירה הזאת, המייחסת לאלבנסטר סנד, נכונה. בהלוויתו של בז'גוריון הושמעו ביטויים רבים על אובדן דמות היסטורית מכוננת, וניכרה תחושת הitemות הקולקטיבית. עם זאת הביטויים של צער, של אבל ושל כאב היו מעטים, ולרוב ביטאו שגרת דבר. ביטויים כגון אלה נאמרו בהלוויתה של פולה בז'גוריון הן מפני של בעל זהן מלאה של המספירים. אך הלווייתו של דוד בז'גוריון הייתה אירוע בעל משמעות לאומית והיסטורית, והוא הובן כבזה בז'גוריון. הרגשות (במידה שהיא) הורחקו לקוון פינה; את מוקם תפסה הממלכה.

בז'גוריון ניסה לעצב את מקומו בהיסטוריה המיתולוגית של העם בניסיון, שהצליח בחלקו, לנטרל מערכות מסוימות אלטרנטטיביות שהציגו את מותו בהקשרים שבהם לא חפס. התכנון שלו התייחס לדמן האורך המיתולוגי תוך הקרבה של הזמן הקוצר הפליטי. כדאם אשר טיפח מיתוסים במהלך חייו והבין היטב את שימושיהם, הוא בחר להרחק את עצמו מהפוליטיקה היומיומית ולאסור על אחרים לדבר עליו ובשמו. המוטיבים שהוא חשוב לו להציגם בהלוויה ובקבורה היו זיקת האומה אל עברית המיתית, זיקה שהובלטה באמצעות המראה של נחל צין; החלוציות המתמדת כדרך חיים הולכת כל העת אל אתגרים חדשים; חשיבותו של הנגב (ההיליכה דרומה, אם לעשות פרפרזה על דבריו של פרדריק טרנר) והעיקרונות המודרניסטי של הפרחת השממה.

עקרונות אלה היו אונרונייטיים כבר בחיו של בז'גוריון, והוא נדחק לשוללים שרבים ראו אותם כפתטיים בשנותיו האחורות. רגע המות היה שיבת זמנית של ישראל אל המנהיג ותוrho, ובז'גוריון שאך להשתמש ברוגע מוגבל זה כמיטב יכולתו. כפי שנכשל בשנותיו לקבע את המשמעות שהבחר途 בו מותו וקברו, אך הוא נכשל במוותו, כפי שנכשל בשנותיו האחרונות בשלטונו בעיצוב הנתיב שבו תלכנה החברה והמדינה. ההתחבות אל העבר המיתית הקדום אינה בולטת בישראל של היום. החלוציות היפה לאות מטה ומעוררת תשושים של ביטול ולגלול. הנגב והפריפריה הישראלית לא השתנו הרבה. כפי שהוא עצמו הלה לספר ובשנותיו האחורות נותר בפריפריה מזונחת, חסר כוח השפעה של ממש, כך קברו הוא אثر שמרבים לבקר בו, אך מעטים מගשים את התביעה החלוצית שהוא